پۆل ستراتیێرن

ئاشنابوون بە ئەرستۆ

وەرگێڕانی لەفارسییەوە: ڕێباز مستەفا
پێشەکی و پێداچوونەوەی: ئەنوەر حسێن

هەوڵێکی تر
بۆ ناساندنی فەلسەفەی یۆنانی

"ئێمە دەجەنگین بۆ ئەوەی لە ئاشتیدا بژین"

ئەرستۆ

گرنگی "ئاشنا بوون بە ئەرستۆ" رەنگە یەکێك بێت لەو پێداویستیانەی کە بۆ خوێنەری کورد زۆر پڕ ئەهمیەتە.

ئەرستۆ ئەو فەیلەسوفەی کەهەرگیز ناکرێت لەگەڵ ناوهێنانی (سوقرات و ئەفلاتون) دوو فەیلەسوف و دوو بونیادگوزارو سەرەتاکانی فەلسەفەو فەلسەفەی یۆنانی باس نەکرێت.

ئەرستۆی خوێندکاری ئەفلاتون سالّی (384-پ.ز)لە ئەستاگیرای دێرێن لە یۆنان لە دایکبووە لە تەمەنی (63)ساڵێدا کۆچی دوایکرد، باوکی (نیکوماخوس) پزیشکی تایبەتی (ئامونتاس) پادشای مەقدۆنی و باپیری ئەسکەندەری گەورە.ئەو فەیلەسوفەی بە بونیادنەری لۆژیك و سیستمی دادپەروەری و رەخنەگرتن لەهەر دوو سیستمی ئۆلیگارشیزم و دیموکراسیزم

دادەنرێت و باوەڕی خۆی وانیشاندەدات، یەکسانی و نایەکسانی دەبێت لەسەر بناغەی یەکسانی و نایەکسانی بێت و دەبێ هەر بەمشێوەیەش سودەکان دابەشبکرێت.

هەر ئەویشە رۆڵی بەرچاوی هەیە لە تیۆرییەکانی ماهیەتی روح تا شیعرو هونەرو خەون.

هەر بۆیە لەبارەی شیعرەوە پێوایە" شیعر باسکردنی ئەو روداوانەیە کەدەشێ لەداهاتوودا رووبدان"

ئەو لە تەمەنی حەڤدە ساڵیدا دەچێتە ئاکادیماو لەماوەی هەشت ساڵ لەژێر چاودێری ئەفلاتوندا خەریکی خوێندن بوەو دواتر دەبێتە هاورێ و هاوکارێکی گرنگی ئەفلاتون، لەگەڵ ئەوەشدا کە دوو تێڕوانینی جیاوازیان هەبوو، سەبارەت بە ئایین و زانست و بەو مانایەی ئەرستۆ پێیوابوو دەبێ شتەکان بۆ جەوهەرە یەکەمەکان و دوومەکان، واتا شتە بچوك و لاوەکیەکانی جیهان و ئایدیاکان و فۆرمەکان دابەشبکرێت.

بەڵام پاش مەرگی ئەفلاتون و بێ بەشبوونی ئەرستۆ لەگرتە دەستی ئاکادیما، ئەسینای جێهێشت.

هەموو ئاماژەکان باس لەوە دەکەن کە سەرەڕای کاریگەربونی ئەرستۆ بە ئەفلاتون، بەڵام هەرکامیان دوو تێروانینی جیاوازیان سەبارەت بە فەلسەفەی سیاسی هەبوە.

هەرچی ئەرستۆیە دەیویست سیستمە سیاسیەکان بە باشترین شێوە بەکاربهێندرێت و تێگەیشتنی ئەو زۆر قوڵبوو.

هەرچی ئەفلاتونە دیدێکی ئایدیالیستانەی بۆ سیاسەت هەبوو، یان بە دیدگایەکی پراگماتیستی سەیری دەکرد لەوبارەیەوە ئەرستۆ باوەڕی وابوو ئامانجی حکومەت و سیستمی سیاسی پەروەردەو پێگەیاندن و داکۆکیە لە مرۆڤەکان و بۆچونیشی دژی هەر حوکم و سیستمێکی ئولیگارشی و توتالیتاریەت بوو کە دەیزانی خزمەتی کۆمەڵگا ناکات، تا ئەو رادەیەی کە گوایە دەڵێن رەنگە ئەرستۆ خوێندکارە زیرەکەکەی ئەفلاتون چەمکی (فەیلەسوف و فەرمانڕەوای) ئەفلاتونی باشتر هەموار کردبێتەوە.

ئەو هەر ئەرستۆیە کە لەباس و مەسائیلی تایبەت بە عشق و خۆشەویستی قسەی هەیە و هەر بۆیەشە لە تەمەنێکی گەورەیی خۆیدا عاشقی (پوتیاس) دەبێت و خۆیشی دەڵێ" باشترین تەمەنی هاوسەرگیری بۆ پیاو (37)ساڵ و بۆ کچانیش (18)ساڵ و پاش مەرگی ئەویش لەگەڵ (هێرپۆلیس)ی خزمەتکاریدا زەماوەند دەکات و بوە باوکی یەکەمین منداڵ.

سەبارەت بەشیعرو ئەدەبیاتیش بەپێچەوانەی مامۆستاکەی ئەفلاتونەوە بوو ئەرستۆ پێوابوو" شیعر بەهاو شکۆیەکی بەرزی هەیە و پێوابوو بەهای شیعر لە مێژووش زیاترە"

رەنگە بەدەر لە تێڕوانینی هەستی ناسیۆنالیستانەی نیچە و هیتلەر سەبارەت بەسەیرکردنی ئەڵمانەکان بە باشترین نەژاد لەژێر کاریگەری ئەو تێڕوانینەی ئەرستۆدا بن کە پێوابوو یۆنانیەکان لەهەموو نەژادەکانی تر بەرزترن.

مێژووی ژیانی ئەرستۆ درێژەی دەبێت و پاش پێنج ساڵ دەگەڕێتەوە ئەسیناو پاش ئەوەی جارێکی ترسەرۆکایەتی زانکۆی پێنادرێت، ئەرستۆ خوێندنگایەك بەناوی (لیسیۆم) دروستدەکات، ئەمەش دەرخستنی جیاوازیەکانی نێوان ئەفلاتون و ئەرستۆ بوو.

هەر بۆیە ئەرستۆ هەمیشە رەخنەی لە دەوڵەتە شاری ئایدیالی دەگرت کە ئەفلاتون باوەڕی پێبوو یان لە کتێبی (کۆمار)دا باسدەکات، چونکە ئەرستۆ باوەڕی وابوو دەوڵەت شاری بەختەوەر نابێت بەتەنها بەشێکی هاولاتیان لێی بەهرەمەندبن، بەڵکو دەبێ بۆ هەموان وەك یەك بێت.جیا لەوەش قەناعەتی وابوو، دەبێ پێش ئەوەی دەستورێکی خراپ بنوسرێتەوە، چاکسازی لەو دەستورەدا بکرێت و لەگەڵ ئەوشدا هەرگیز ناکرێت بڵێن ئەرستۆ سەر بە قوتابخانەیەکی هاوشێوەی میکاڤیلیە، ئەوەندەی لۆژیکی بە بنەما دەزانی و پێوابوو عەقڵ بەرزترین هێزی ئینسانە واتا خۆشبەخترین

مرۆڤ ئەو کەسەیە کە باشترین کاتەکانی خۆی لە چالاکی عەقڵدا خەرجدەکات.

پاش تێگەیشتنی ورد بۆ فەلسەفەکەی ئەرستۆ، لە قۆناغی دێرینی یۆنان و رۆمدا ئەرستۆ وەکو تیۆرێکی تایبەت تەماشا دەکرا، چ بیریارانی مەسیحی و چ ئیسلام نەیانتوانی لەژێر کاریگەری تێزو تیۆرنێکانی ئەو دەربچن.

مەسیحەکان زوو لە لۆژیکی ئەرستۆ گەیشتن و هەربۆیە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا لۆژیکی ئەرستۆیان کردە پایەیەك بۆ تێڕوانینە مەزهەبیەکانی مەسیحەت.

هەرچی ئیسلام بوو پێیان وابوو کە تیۆرو فەلسەفەکەی ئەرستۆ دژی ئایدیاکانی ئەوان نییە، بۆیە هەریەکە لە(ئیبن سینا و ئیبن روشد) باوەڕیان وابوو فەلسەفەی ئەرستۆ رێگای تایبەتە بۆ گەیشتن بە حەقیقەت.

یەکێکی تر لەو فەیلەسوفانەی لەژێر کاریگەری ئەرستۆدا بوو (تۆماس ئەکویناس) کە پێوابوو "عەقڵ دەبێ لەکارکردن هەنگاوەکانی خۆیدا بە گوێرەی یاسا بێ چەندو چوونەکانی خۆی ئازادبێ، بەڵام تا ئەو شوێنەی کەپێ لە قەڵەمڕەوی باوەڕ نەباتە دەر، عەقڵ بەبێ باوەڕ هیچ نییە"

ئەکیوناس سەرکەوت لەوەی ئەرستۆگەرایی وەکو پایە فەلسەفەی یەزدانناسی مەسیحی جێگیر بکات.

دەتوانین بڵێین هەر تێڕوانینەکانی ئەرستۆ بوو وایکرد کە کەنسەی کاسۆلیکی مەسیحی چەمکەکانی ئەرستۆ بەو شێوەیەی کە ئەکویناس راڤەی کردوو بڵێ راستن و ئەمە جگە لە کاریگەری ئەرستۆ لەسەر (تۆماس کوهین) و زۆر فەیلەسوفی تر، تا ئێستاش لەگەڵدا بێت لەژێر کاریگەرو تێروانین تیۆریەکانی ئەرستۆدان.

ئەم کارەی هاوڕێم رێباز مستەفا (ئاشنا بوون بە ئەرستۆ)دووهەمین کاری جوانی ئەوە بۆ ناساندنێکی کورتی فەلسەفەی یۆنانی کۆن. گەر بکرێت سێیەمین کتێبی تایبەت (بە ئاشنا بوون بە سوقرات) بکرێتە کوردی پێموایە تێگەیشتنێکی باشتر سەبارەت بە سێ کوچکەی فەلسەفەی یۆنانی مالی دەبێت بەو هیوایەی ئەمکارەشی سودێکی گەیاندبێ.

ئەنوەر حسێن
2007/4/ 2
سلێمانی

پێشەکی

ئەرستۆ لەوانەیە یەکەمین‌و گەورەترین بیرمەندی هەمەلایەنە بێت، وەکو چۆن بەناوبانگە لەبارەی هەموو شتێك، لەشێوەکانی سەدەفەوە بگرە، تا نەزۆکی، لەتێرامانە تیۆرییەکانی لەمەڕ ماهیەتی رۆحەوە بگرە تا کەشناسی، شیعرو هونەرو تەنانەت لەبارەی شیکردنەوەی خەون بابەت‌و وتاری نوسیوە. گووتراوە کە ئەرستۆ هەر وشەیەك لەزانست کەپەنجەی خستبێتەسەر گۆڕانی تێداکردوە (جگە لەبیرکاری کەتیایدا ئەفلاتون‌و بیرکردنەوەی ئەفلاتون هەروا باڵادەستی خۆی پاراست)، بەڵام لەمانە هەمووی گرنگتر ئەرستۆ بەدامەزرێنەری لۆژیك دەژمێردرێ

کاتێ کەئەو بۆ یەکەمینجار زانستی مرۆڤایەتی سەردەمی خۆی لەکایەو بوارە جیاوازەکاندا پۆلێن کرد، ئەو تواناو قابلیەتەی بەدرك‌و تێگەیشتنی ئێمە، سەبارەت بەجیهان بەخشی، کەبەشێوەیەکی سیستماتیکیانە پەرەبسەنێ‌و پێبگات، بەڵام

لەسەدەکانی دوایدا زانست‌و زانیاری ئێمە، تا ئەو رادەیە پەرەیسەند، کەهەر ئەو پۆلێنبەندیە خۆی گۆڕاو بوو بەکۆسپ‌و بەربەستێکی راستەقینە لەسەرڕێی پێشکەوتنی زانست. پێشکەوتنی زانست لەوجۆرە سیستمە هزریانەدا، تەنها لەو رێگاو رێبازانە کەپێشتر دیاریکراون، مەیسەربوون. رێگاو رێبازگەلێك کەزۆریان رووبەڕووی نەمان‌و لەنێوچوونی پلە بەپلەدابوون. شێوازو رێبازێکی لەبناغەو بنچینە جیاواز، پێویست بوو. ئەنجامی ئەو شێوازو رێبازە فەزای هاوچەرخی زانستی نوێیە.

ئەو راستیەی کەزیاتر لەبیست سەدە درێژەی کێشا، تائێمە پەیمان بەو سنوربەندیانەی بیرکردنەوەی ئەرستۆ برد، تەنیا نیشاندەری داهێنان‌و ئەفراندنەکانی ئەوە. لەگەڵ ئەوەشدا تەنانەت بەسەرچوونی بیرکردنەوەی ئەرستۆیی، خۆی پرسیارگەلێکی زۆری فەلسەفی وروژاندووە. هێشتا چ ئەندازەیەك سنووربەندی تری لەو جۆرە لەشێوازی بیرکردنەوەی ئێمەدا هەن، کە دەبێ لەسەریان رابوەستین‌و هەڵوێستیان لەبارەوە وەربگرین؟ کەم‌و کورتیەکانی لەوجۆرە لەشێوازی بیرکردنەوەی ئێمەدا، تاڕادەیەك مەترسیدارن‌و ئەو سنووربەندی و کەم‌و کورتیانە بەڕاستی ئێمە لەزانین‌و تێگەیشتنی چ شتگەلێك پەك دەخەن؟

ژیان و بەرهەمەکانی ئەرستۆ

لەبەرزاییەکانی گوندی (ئەستاگیرا) کە دەکەوێتە باکوری یۆنان، لەسەر کەلێکی بەرز، پەیکەرێکی تازەو تاڕادەیەك بێگیانی ئەرستۆ چێکراوە. سیماو چاوی بڕیوەتە تەپۆلکە ناهەموارو بەدرەخت داپۆشراوەکان، کە تاچاو بڕدەکات بەرەو دەریای شینی (ئیژە) درێژ بۆتەوە. پەیکەری تەواو سپیو مەڕمەڕیی ئەرستۆ، کە لەژێر تیشکی هەتاودا کەم تازۆر دەدرەوشێتەوە، پێڵاوێکی سەندەلی لەپێو (توگا)"1"یەکی یاخەکراوەی لەبەرو تۆمارێکی بەدەستی چەپەوەیە، کەکەمێك لێوەکانی پەڕیوە. (دەڵێن ئەو زیانەی لەلایەن مامۆستایەکی فەلسەفە، کەخەڵکی ئەرژەنتین بووەو بەدوای راوکردنی یادگاریەوە بووە، پێگەیشتوە!) لەسەر پایەی پەیکەرەکەشدا دەستەواژەی (ئەرستۆ ئەستاگیرایی) بەیۆنانی هەڵکەندراوە.

ئەرستۆ لەئەستاگیرا چاوی بەجیهان هەڵهێنا، بەڵام وێڕای شوێنی پەیکەری ناوبراو، گوندی ئەستاگیرای ئەمڕۆ شوێنی

راستەقینەی لەدایکبوونی ئەرستۆ نییە. وەك لەکتێبی رێنوێنی ناوچەکەدا هاتووە، شوێنی لەدایکبوونی ئەرستۆ، گوندی ئەستاگیرای دێرینە، کە لەهەمان دەورووبەری گوندە تازەکەوەیەو وێرانەکانی هێشتاش بەدی دەکرێن. دوای دیداری ئومێدبڕانەم لەپەیکەری ناوبراو، بۆ دۆزینەوەو بینینی وێرانەکان کەوتمەڕێ. (بەتمەن)ێکی مێردمنداڵ کە لەخوێندنگە دەگەڕایەوە بۆ ماڵ پێگووتم: ئەو وێرانانەی تۆ بەدوایاندا دەگەڕێی، لەشوێنێکی خوار جادەکەوەن. خوێندکارەکە بە تەکاندانێکی شانێڵە پلاستیکیە رەشەکەی جادەیەکی نیشاندام کە بەرەولای دەریا دەڕۆیشت. پیادە سەرەوژێر بەجادە درێژو پێچاوپێچەکەدا کەوتمەڕێ. گەرما وەڕسی کردبوومو بەردەوامیش گرمەی زەندەقبەری هەورەتریشقە لەسەر ئاسمانی بەردەڵانو بەرزاییەکانی دەورووبەرم گوێی کاسدەکرد. دوای ئەوەی کاتژمێرێك ئاوا تێپەڕی، دواجار تۆتۆمبێلێك لەتەنیشتم ستۆپی کردو بەخۆڕایی منی گەیاندە (ئەستراتونی). ئەستراتونی تێکەڵەیەکی ترسناکە لەپشوگایەکی چۆڵی کەنار دەریاییو گوندۆچکەیەکی کانزایی. ناونیشانی ئەستاگیرای کۆنم لەدارتاشێك، کەسەرقاڵی چاککردنەوەی قاوەخانەیەکی داخراوی تەنیشت کەنارێکی چۆڵ بوو پرسی وتی: کەمێك سەرووتر لەباکووری جادە کۆنەکەیە.

زوو بۆم دەرکەوت کە لەمانگی ئۆکتۆبەردا ئۆتۆمبێل بەکەمی بەم جادەیەدا رەتدەبن، هەروەها بارانبارینە پاییزەییەکانی ئەم دەڤەرە، ئەوکاتەی کەدەستپێدەکەن، رەنگە زۆر بەرەهێڵەو توونד بن. کاتژمێرێکی تەواو لەبن تیوەرە بەردێکی باریکدا، لەبەر رێژنەی باران کەدەتووت ئاسمان کونبووەو وەکو تاڤگە لەدامێنی رووتەنی تەپۆلکەکاندا، بەخوڕ دادەباری، پەنامگرت. نەنیشانەیەك لە وێرانەکان دەبینراو نەئۆتۆمبێلێك لەنێو ئەو رەوشە تاریك داهاتووەی هەورەتریشقەکانی دەورووبەرم پەیدادەبوو. من کەئیدی هەموو گیانم تەڕببوو وئاوم لێدەچۆڕا، لەبەرخاتری پەیکەری ئەرستۆ کەمنی بۆ ئاستاگیرا، ئاستاگیرای درۆیین راکێشابوو، جنێوم بەخۆم دەدا. لەفریوخواردن بەولاوە شتێك لەگۆڕێ نەبوو. گوندی ئەستاگیرای ئێستا ناوە هاوشێوەکەی ئەستاگیرای راستەقینەی لێدەرچێ، بەهیچ شێوەیەك شایستەی ئەوە نییە، کەشوێنی لەدایکبوونی ئەرستۆ بێ، کە ئەگەر وانەبێ، لەسەر هەمان پێوەر دەکرێ پەیکەرێکیش بۆ ژاندارك لەشاری (نیوئورلینز) چێبکرێ..

ئەرستۆ لەساڵی (384)ی پێش زایین لەئەستاگیرای دێرین، کە یەکێك لەشارە مەقدۆنیەکانی یۆنانە، لەدایك بووە. یۆنانیە کۆنەکان لەسەدەی چوارەمی پێش زایین بەهەمان ئەوچاوە سەیری

مەقدۆنیایان دەکرد کە ئەمرۆ فەرەنسیەکان سەیری ئینگلستان‌و ئەمریکا دەکەن، بەڵام ئەستاگیرا لەبازنەی (شارستانیەت) بەدەر نەبوو. ئەم شارۆچکەیە، شارۆچکەیەکی بچووکی کۆچبەرنشینی یۆنانی بوو، کەدوورکەی (ئاندروس)ی نێو دەریای ئیژە دروستی کردبوو.

باوکی ئەرستۆ کەناوی (نیکوماخوس) بوو، پزیشکی تایبەتی (ئامونتاس)ی پادشای مەقدۆنی‌و باپیری ئەسکەندەری گەورە بوو. بەهۆی ئەو پەیوەندیەوە، کەدواتر دۆستایەتی ئەو دوانەشی بەدوای خۆدا هێنا، باوکی ئەرستۆ وەك باسکراوە سامانێکی زۆری پێکەوە ناوەو بۆتە خاوەنی موڵك‌و زەوی‌و زارێکی فراوانی دەورووبەری ئەستاگیراو ناوچەکانی تری یۆنان.

ئەرستۆی نۆبەرە لەنێو حاڵ‌و هەوای زانستی پزیشکییدا پەروەردە بوو. هێشتا لەتەمەنی مێردمنداڵیدا بوو کەباوکی لەدەستدا. دوای مردنی باوکی ئەرستۆیان بردە شاری (ئاتارنیۆس)ی یۆنانی کەدەکەوێتە لێواری رۆژئاوای ئاسیای بچووك‌و لەوێ لای (پرۆکسنوس)ی کوڕەمامی پەروەردە بوو.

ئەرستۆ وەك زۆربەی ئەو کەسانەی کەمیراتێکی زۆریان بۆ بەجێدەمێنێ، رووی کردە وێڵخەرجی‌و دەستبلاوی. بەپێی گێڕانەوەیەك هەموو ئەو دارایی‌و سامانەی بەمیرات بۆی

بەجێمابوو، لەعەیشو نۆشو خۆشگوزەرانیدا خەرجی کردوو وسەرئەنجام ئەوەندە پەڕپووت وبێ پارە مایەوە کەبۆ خۆژیاندن ناچاربوو ماوەیەك بچێتە نێو سووپا. دواتر گەڕایەوە ئەستاگیراو لەوێ کەوتە خوێندنی زانستی پزیشکی. تەمەنی سی ساڵ بوو کەوازی لەپزیشکیش هێناو ئەمجارە چووە ئەسیناو ماوەی هەشت ساڵ لەئەکادیمیا لەژێر چاودێری ئەفلاتوندا خەریکی خوێندن بوو. دواتر دیرۆکڤانو حاڵنووسی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا کە بەتەمابوون سیمایەکی (قەدیس) ئاسا لەئەرستۆ وێنابکەن، دەیانویست کە ئەو بووختانە باوەڕنەکراوانە نادیدە بگرن، یان بەزیادەڕۆو مووبالەغەیان بدەنە قەڵەم. گێڕانەوەیەکی تریش لەبارەی ساڵەکانی قۆناغی لاوێتی ئەرستۆ هەیە. بەپێی ئەو گێڕانەوەیە ناخۆشتر (بەڵام نزیکتر لەواقع) ئەرستۆ لەتەمەنی حەڤدە ساڵیدا یەکڕاست چۆتە ئەکادیمیا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەنانەت هەندێ سەرچاوەی ئەو گێڕانەوەیەش ئاماژە بەماوەیەکی کورتی عەیاشیو وێڵخەرجی ئەرستۆ دەدەن.

بەهەرحاڵ هێشتا ئەوەندە بەسەر هاتنی ئەرستۆ بۆ ئەکادیمیا تێنەپەڕیووە کە ئەو بەلێبڕاویەوە دەستی بەخوێندنو مووتالاکردنێکی چڕوپڕ کردو هەرزو وەکو وردبینترین خوێندکارو بیریاری نەوەی خۆی، خۆی سەلماند. لەسەرەتادا ئەرستۆ هەر تەنها

قوتابییەك بوو هیچی تر، بەڵام زوو داوای لێکرا کەببێتە یەکێ لەهاوکارانی ئەفلاتون. واپێدەچێ کە ئەرستۆ، لەدەستپێکی کاردا، بەتەواوی شەیداو مریدی ئەفلاتون بوو، بێگومان هەموو ڕێنوێنیو تەعلیماتەکانی ئەفلاتونی کە لەئەکادیمیادا دەخوێندران فێربوو وفەلسەفەی خودی ئەو لەسەر بنەمای پرنسیپەکانی ئەودا، بەشێوەیەکی ڕێکوپێك ومەحکوم جێگیربوو، بەڵام هۆشو زیرەکی ئەرستۆ زۆر لەوەزیاتربوو، کەتەنها بەدوای کەسێکدا بڕوا، تەنانەت با ئەو کەسە ئەفلاتونیش بێ. کاتێك کەئەرستۆ شتێکی دەکەوتە بەرچاو، یاگوێی لێدەبوو وپێدەچوو ناکۆك (یاخوا نەخواستە ناتەواو) لەکاری مامۆستاکەیدا هەیە، پەنجەی دەخستە سەر بەحوکمی ئەرکی عەقڵانی خۆی واهەستی دەکرد کەدەبێ ئەو شتە باس بکاتو بیخاتە بەرچاوی مامۆستاکەی. ئەو نەریتەی ئەرستۆ وردە وردە بووە مایەی هەراسانبوونی مامۆستاکەیو ئەگەرچی ئەوان هەرگیز نەکەوتنە مشتوومڕی زارەکی لەبەرامبەر یەکتر، بەڵام بەڵگەی پشتڕاستکراوە ئەوەیە، کەهێواش هێواش ئەو دووانە وەکو دوو لەگەورەترین پایەی ئەندێشمەندانی ڕۆژگاری خۆیان، وایان بەچاك بینی، کەسنورو مەودایەك لەنێوان خۆیاندا لەبەرچاو بگرن. وەك چۆن بەناوبانگە، ئەفلاتون ناوی ئەرستۆی بە (مێشکێك لەسەر

دوو قاچ)دەبردو ماڵەکەشی بە (خوێندنەوەخانە) ناو دەبرد. ئەو ناونانە ئاماژەبوو بۆ گەنجینەی بەناوبانگی دەستنوسە کۆنەکان، کەئەرستۆ لەماڵی خۆیدا دەیپاراستن. ئەرستۆ عادەتی وابوو نوسخە دەستنوسە دەگمەنەکانی بەرهەمو نوسینە کۆنەکان، تا بۆی دەکرێو دەستی دەکەوێ بیانکڕێ، بەیەکەمین هاولاتی بێ پلەوپایەو پۆستی دیاریکراو دەژمێردرا، کەخاوەنی کتێبخانەیەکی تایبەتی بوو.

وەك دیارە زانستخوازی لاو داهاتێکی زۆری لەموڵکە بەمیرات بۆ بەجێماوەکانی دەستکەوتوەو زۆری نەبردوە، کە لەئەسینا بەهۆی رەفتاری هۆشمەندانەو شێوازی ژیانی مەزنانە (هەرچی تاڕادەیەك بەفیزانە)ی بووە وێردی سەرزاری خەڵك. لە گێڕانەوەکاندا هاتووە، کەئەو قەدو قیافەیەکی لاوازو قاچوقوولێکی درێژو باریکی هەبوو وبەسەری زمانی قسەی دەکرد. رەنگە بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو (کێماسیە رواڵەتیانە) بوویێت کەهەمیشە جلووبەرگی رێکوپێك وجوانی لەبەردەکردو زۆر شیکپۆشبوو ونوێترین مۆدێلی (سەندل) و(توگا)ی دەپۆشیو ئەنگوستەکانی خۆی بەئەنگوستیلە کە بەجوانترین سەلیقە جەواهیرنیشان کرابوون دەڕازاندەوە. تەنانەت ئەفلاتون کەدەستکورت نەبوو، بەخیلی بەکتێبخانەی ئەرستۆ دەبرد. لەگەڵ ئەوەشداو وێڕای ئەو شێوە ژیانە ئاسودەو

زانستخوازیە، نوسینە سەرەتایەکانی ئەرستۆ (کەئێستا ئیدی لەنێوچوون) زۆربەیان گفتووگۆ و وتەگەلێك بوون، لەبواری بێهوودەیی دنیاو پەسەندکردنو پێداهەڵدانی خۆشیو مگیزەکانی داوڕۆژ.

ئەرستۆ مەیلێکی خودی هەبوو بۆ شرۆڤەو لێکۆڵینەوەی بابەتە کرداریو زانستییەکان. ئەو مەیلە ئەو بوارەی بۆ فەراهەمکرد کەبەدیدێکی کە رۆژ دوای رۆژ واقعبینانەتر دەبوو بنوارێتە تێڕوانینەکانی ئەفلاتون. ئەفلاتون پێیوابوو، کە ئەم جیهانە جیهانی شتە وردە لاوەکیەکانە (امور جزئی) کەئێمەی لەخۆگرتوەو ئەوەی درکی دەکەین تەنها شێوە رواڵەتییەکان یان نموونەو دیاردەکانەو حەقیقەتی جێی مەبەست لەجیهانێکی تردا، واتە لەجیهانی ئایدیاکاندایە کە بەوێنە یان نموونەگەلی ئایدیالی هاوشێوەن. شتە بچووكو لاوەکیەکانی جیهان، کە درکیان دەکەین، واقعیەتو هەبوونی خۆیان تەنها لەڕێڕەوی بەهرەمەندیی لەو جیهانەی ئایدیا رەسەنەکان (ایدەهای ناب) وەدەست دێنن. بەم پێیە پشیلەیەکی دیاریکراو وەك پشیلەیەکی رەش کەدەیبینین لەسەر کورسیەك خۆی راکێشاوە، تەنها لەو رووەوە پشیلەیە کە لەئایدیا (یا نموونەی) بنچینەیی پشیلەبوون، یان پشیلایەتی بەهرەمەندبووەو لەو رووەوە رەشەکە لەئایدیا (یا نموونەی) رەشێتی

بەهرەمەند بووە. تاکە راستیەکی بێ ئەملاو ئەولا لەپشت جیهانی هەستەکان، لەهەرێمی بنچینەیی ئایدیاکاندا جێیگرتوە.

لەکاتێکدا کەدیدی ئەفلاتون بۆ جیهان، لەبنەڕەتدا دیدێکی ئاینی بوو. دیدی ئەرستۆ زیاتر مۆرکی زانستی هەبوو. ئەمە بووە هۆی ئەوەی کەئەرستۆ هیچ پێخۆشبوونێك بۆ قبوولکردنی ئەندێشەی ناواقعیبوونی جیهانی دەورووبەرمان لەخۆی نیشان نەدات. لەگەڵ ئەوەشدا ئەرستۆش دابەشکردنی شتەکانی بۆ جەوهەرە یەکەمەکانو جەوهەرە دووەمەکان پەیگیری کرد. بەو جیاوازییەی کەلای ئەرستۆ جەوهەرە یەکەمەکان شتە بچووكو لاوەکییەکانی جیهانو جەوهەرە دووەمەکان بریتی بوون لەئایدیاکان یان فۆڕمەکان. ئەرستۆ لەسەرەتا دوودڵ بوو کەکام لەو دوو جەوهەرانە بەڕاستی جێی مەبەستن. ئەمە تاڕادەیەك بەهۆی لەبەرچاوگرتنی ڕێزی ئەفلاتونەوە بوو. (هەرچییەك بێت، بەر لەهەمووان مامۆستای پیری ئەو چەمكو تێگەیشتنانەی باسکردبوون)، بەڵام وردە وردە ئەرستۆ زیاترو زیاتر گەیشتە دڵنیایی کە لەجیهانێکی واقعییدا دەژیو لەدیدگای ئەفلاتون دوورکەوتۆتەوەو مەودای گرتووە.

بەتێپەڕبوونی ساڵان ئەرستۆ بەکردەوە فەلسەفەی ئەفلاتونی ئاوەژوو کردەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تێڕوانینو تیۆرە

میتافیزیکییەکانی ئەو بەئاشکرا لەدیدو تێڕوانینەکانی ئەفلاتونەوە وەرگیراون. لەکاتێکدا کە لەدیدی ئەفلاتوندا فۆڕمەکان ئایدیاگەلێك بوون کە بوونێکی سەربەخۆو جیا (لەجیهانی ئێمە)یان هەبوو، ئەرستۆ فۆڕم (یان وەك خۆی ناوی نابوو گشتەکان)ی زیاتر وەکو وێنەی بوونەوەری ناو جەوهەرەکانی جیهان لێکدەدانەوەو سەیری دەکردنو بوونێکی سەربەخۆی بۆ دانەدەنان. ئەرستۆ ژمارەیەك بەڵگەی هەڵتەکێنەری سەبارەت بەڕەتدانەوەی تیۆری ئەفلاتون خستەڕوو، بەڵام وەك پێدەچێ ئاگای لەوە نەبووبێ کە ئەو رەخنەگرتنانە بەهەمان ئەندازە بنچینەی تیۆری (گشتەکان)ی خۆیشی هەڵدەتەکێنێ. لەگەڵ ئەوەشدا پێناچێ کەسێکی تریش تێبینی ئەوەی کردبێ. سەرئەنجام تیۆرو تێڕوانینەکانی ئەفلاتون بەگشتی لەقاڵبی رێنوێنیو تەعالیمە هەموارکراوەکانی ئەرستۆ وەکو فەلسەفەی باڵادەستی جیهانی سەدەکانی ناوەڕاست جێگیر بوو.

خۆشبەختانە زۆر خاڵی ناڕۆشنو دژبەیەکی ئاشکرا لەنوسینەکانی ئەرستۆدا هەن، کەئەمە خۆی بیانویەکی بۆ باسو مشتومڕی فراوان خستە بەردەستی بیرمەندانی سەدەکانی ناوەڕاست، باسو مشتومەڕگەلێك، کە لەلێکدانەوەو دیدگا لێکجیاوازەکاندا هەڵقولابوون. هەمان ئەو مشتوومڕو دەمە

تەقێیانەی سەبارەت بەهەڵەکان، بیدعەتەکان، باوەڕە چەوتە تێکدەرەکانو شیکردنەوە نادروستو شەیتانیەکان بوون، کە چەمكو تێگەیشتنی فەلسەفەیان بەزیندویی دەهێشتەوە، ئەویش لەسەردەمێکدا، کە بەگشتی کاروباری فەلسەفە بەکردەوە دامرکابووەوە (یان دەشێ بڵێین بەدەربڕینێکی دروستتر چووبووە نێو قۆناغێکی دوورو درێژتر، قۆناغێکی لەوجۆرەی کە ریپ ڤان وینکل بەسەری بردبوو هەندێ لەو باوەڕەدان کەزۆرێك لەو مشتومڕو دەمەتەقێیانە سەرچاوەیان لەهەڵەی نووسەرە سادەکانو دانەرانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە گرتووە. ئەو هەڵانە لەبەرئەوە روویاندەدا کەنوسخە نوسەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بەپێی، مەزەندەی خۆیان وشەو زاراوەگەلی تریان لەجێی وشەو زاراوەگەلی نارۆشنی نێو سەرچاوە ئەسڵیەکان، کەئیدی ئەو سەرچاوە ئەسڵیانە ببوونە کتێبی پەڕپووتو کرم خواردوو ودڕا، دادەنا.

ئەفلاتون لەساڵی (347)ی پێش زایین دنیای بەجێهێشتو سەکۆی سەرۆکایەتی ئەکادیمیا بێ سەرۆك مایەوە. شەش کەس لەشایستەترینی هاوکارەکانی ئەفلاتون گەیشتنە ئەو دەرئەنجامەی، کەتەنها یەك کەس بۆی هەیەو مافی وەرگرتنی ئەو پۆستە ناودارو ئابڕوومەندەی هەیە. بەداخەوە هەریەك لەو شەش

کەسە کەسێکی جیا لەوانی تری بۆ وەرگرتنی ئەو پۆستە لەمێشکدابوو (کە هەڵبەتە خۆی بوو). ئەرستۆش لەو بارەیەوە لەوانی تر جیاواز نەبوو. سەرئەنجام (ئەسپۆسیپۆس)ی کوڕە مامی ئەفلاتون گەیشتە ئەو پۆستەو ئەمە بووە مایەی بێزاری ئەرستۆ. وەك چۆن ئەوە بەناوبانگە، ئەسپۆسیپۆس کەسێکی زۆر توندو ناهەموار بوو، بەڕادەیەك کەڕۆژێك سەگەکەی خۆی بەتاوانی وەڕین لەکاتی دەرسدانەوە بەزیندوویی فڕێدایە نێو بیرێکی ئاو. ناوبراو دوای ئەوەی لەپێکداهەڵشاخانێك لەگەڵ (دیوژن کەلبی) لە (ئاگۆرا) زۆر خراپ لەلایەن خەڵکەوە سووکایەتی پێکرا، سەرئەنجام خۆی ئامرازی راحەتی مردنی خۆی فەراهەمکرد. ئەسپۆسیپۆس بەهیچ شێوەیەك لەڕووی هزریەوە هاوشێوەی ئەفلاتون نەبوو، ئەو ئەفلاتونەی کە چەمكو تەعلیماتەکانی بوون بەژێربنای هەرجۆرە بیرکردنەوەیەکی عەقڵی جیدیی، لەدووهەزار ساڵی دواییدا. کاتێك کە ئەسپۆسیپۆس سەرۆکایەتی ئەکادیمیای گرتە ئەستۆ، ئەرستۆ بەسەرودڵێکی زۆر نیگەران ئەسینای بەجێهێشتو (کسنوکراتس)ی هاوڕێشی (کە ئەویش یەکێکی تر بوو لەناوزدە دڵشکاوەکانی پۆستی سەرۆکایەتی) لەو سەفەرەیدا لەگەڵیدابوو.

ئەرستۆ بەسواری کەشتی بەدەریای ئیژەدا تێپەڕیو چووە (ئاتارنیوس) کەسەردەمی لاوێتی خۆی تیادا بردبووە سەر. فەرمانڕەوای ئاتارنیۆس لەوسەردەمەدا خواجەیەك بوو بەناوی (هەرمیاس) و بەکرێگیراوێکی یۆنانی بوو کەتوانیبووی ئەو گۆشەیە لەئاسیای بچووك، بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە. هەرمیاس زۆر کەوتبووە ژێر کاریگەری ئەوەی، کە لەئەکادیمیادا بینیبوویو کاتێ کە ئەرستۆ گەیشتە ئاتارنیۆس بەباوەشی ئاوەڵا چووە پێشوازیکردنی. هەرمیاس بڕیاری ئەوەی دابوو، کە ئاتارنیۆس بکاتە نێوەندێك بۆ بڵاوکردنەوەی فەرهەنگی یۆنانیو ئەرستۆ دەست بەکاربوو، تا لەبارەی باشترین ڕێگا بۆ ئەنجامدانی ئەوکارە هەرمیاس ڕێنوێنی بکات.

فەلسەفەی سیاسی ئەرستۆ، بەگشتی لەخۆگری شرۆڤەو هەڵسەنگاندنی سیستمە جۆراوجۆرە حکومەتیەکانو ئەوەی کەچۆن چۆنی دەتوانرێ ئەوسیستمانە بەباشترین شێوە بەکاربهێنرێن بوو. تێگەیشتنی ئەرستۆ لەزانستی سیاسی تێگەیشتنێکی قووڵبوو. ئەمە بووەهۆی ئەوەی کەتەواو بەپێچەوانەی ئەفلاتون کەدیدێکی ئایدیالیستیانەی بۆ سیاسەت هەبوو، دیدگایەکی پڕاگماتیستی، یان کرداریانە بگرێتە بەر. ئەفلاتون لەکتێبی (کۆمار)دا ئەوەی شیکردبووەوە کە فەیلەسوف

— فەرمانڕەوا دەبێ چۆن چۆنی فەرمانڕەوایی نموونە شار یان (شاری شکۆدار)ی ئەو (کە وەکو هەر نموونە شارێکی تر لەڕاستیدا شتێك نەبوو، جگە لەحکومەتێکی زۆردارانە)بکات، بەڵام ئەرستۆ بەپێچەوانە باسی دەکرد کەحکومەتێکی راستەقینەو کرداری چۆن کاردەکاو هەنگاو دەنێو لەو زەمینەیەدا، هێڵە گشتیەکانی شێوازە کاریگەرەکانی هەنگاونانو کارکردنی کەکەم تازۆر زۆربەیان لە (فەلسەفەی سیاسی)ی ماکیاڤیلیدا بەدی، وێنا دەکردو دادەڕشت.

ئەرستۆ بەچاکی لەگەڵ کاروبارو پرسی سیاسەتدا ئاشنابوو وئەوەشی دەزانی، کەبۆ ئەوەی سیاسەت بەڕاستی سوودێکی هەبێ، دەبێ کاراو کاریگەر بێ. ئەمە بەو مانایە نییە، کەئەو هەڵگری هیچ چەشنە ئامانجێك نەبووبێ. بەگشتی بیروباوەڕی ئەرستۆ ئەوەبوو، کەئامانجی حکومەت پەروەردەو پێگەیاندن، داکۆکیکردنە لەدەستەیەك لەمرۆڤە شەرافەتمەندو هۆشیارەکانی وەکو خۆی، هەرچەندە ئەوەشی قبووڵ دەکرد کە ئەمە هەموو دەم مەیسەر نییە. بۆ نموونە بۆ بەڕێوەبردنی سەرکەوتووانەی حکومەتێکی زۆردارانە فەرمانڕەواکەی دەبێ وەکو کەسێکی زۆردار رەفتار بکات. لەو حکومەتە پۆلیسیەدا جێیەك بۆ بژاردەو کەسە هۆشیارو زانستخوازەکان جێی مەبەستی ئەرستۆ نییە.

ئەگەرچی لەنوسینێكی تردا، ئەرستۆ ئەوە باس دەكات كەرێگایەكی تریش بۆ بەڕێوەبردنی سیستمی زۆردارانە هەیە: كەسی زۆردار دەتوانێ حاڵەتێكی ئاینی لەخۆ بگرێو سیاسەتێكی نەرمو مامناوەندیانە هەڵبژێرێ.

هەندێ لەو باوەڕەدان كەڕەنگە ئەرستۆ لەكاتی ڕێنوێنی كردنی هەرمیاسی زۆردار ئەو دیدو شێوازە نەرمو مامناوەندیەی گرتبێتە بەر. بەڕای من ئەو گریمانەیە ڕاست نییە. هەڵبەتە مەبەستی من ئەوە نییە بڵێم ئەرستۆ شێوازە پێشنیازكراوەكانی، خۆی بۆ پاراستنی قەوارەی حكومەتی زۆردارانە، موو بەموو ڕاگەیاندبێو ئەنجامی دابێ، ئەو شێوازانەی كە بەدرێژی باسیكردونو شیكردونەتەوەو خوێندنەوەیان مووی لەشمان ڕاست دەكەنەوە. لەدیدی ئەرستۆدا، ئەگەر ئێوە بتانەوێ بەچاكی توانای بەڕێوەبردنی سیستمێكی زۆردارانەتان هەبێ، پێویستە كە بەدەستی پۆڵایینەوە بەڕێوەی بەرن. هەموو جۆرە چالاكییەكی ئازادانە دەبێ قەدەغە بكرێو خەڵكی دەبێ لەنێو ترسو هەراسو هەژاریدا ژیان بگوزەرێننو بۆ بنیاتنان وجێگیربوون دەبێ ڕێو شوێنو بناغەی گەورەی یادگاریی بەكاربهێندرێن، هەروەها پێویستە خەڵكی ماوە ماوە بەهەڵگیرساندنی جەنگو شەڕوشۆڕ سەرگەرمو خەریك بكرێ، تا هەمیشە گوێ قوڵاغ بمێنێتەوەو

پێویستی هەبوونی ڕێبەرێكی بەهێزو دەسەڵاتداری لەمێشكدا تۆمار بێت. (ئەو هەڵسەنگاندنەی ئەرستۆ، بەردەوام بابەتیبوونی خۆی لە (فەیلەسوف- فەرمانڕەوا)ی ئەفلاتونەوە، تا سەدام حوسێن پاراستووە).

ئەرستۆ لەساڵەكانی دواتر، گۆڕانی لە فەلسەفەی سیاسی خۆیدا ئەنجامداو زیاتر پەرەی پێداو فراوانیكرد. پێدەچێ ئەو كاتەی كەمامۆستای هەرمیاس بوو، هێشتا پابەندی ڕاوتێڕوانینەكانی ئەفلاتون لەكۆمار بووبێ. ئەگەر ئەو بۆچوونە دروست بێ، لەوانەیە ئەرستۆ چەمكی (فەیلەسوف- فەرمانڕەوا)ی ئەفلاتونی بەشێوەیەكی وردو ژیرانە، هەموارو ڕێكخستبێتەوە. پێویست ناكات كە فەرمانڕەوای زۆردار – خواجەیەكی (وەك هەرمیاس) ببێتە فەیلەسوف، بەڵكو لەجیاتی ئەوەی فەیلەسوف بێ هەر ئەوەندە پێویستە كەپەیڕەوی لەئامۆژگاریو ڕاوێژی فەیلەسوفێك بكات.

ئەرستۆ لەتەمەنی كەوتنە نێو ساڵیەوە نزیك دەبووەوە، وێڕای ڕۆاڵەتی پۆشتەو تەڕوتەمیزانەی بەڕادەیەكی بەرچاو، لەو جۆرە مرۆڤانە لەقەڵەم دراوە، كەنەریتو هەڵسوكەوتی مامۆستایانەو وشكو جدیان هەیە. لەو دەمەدا ئەرستۆ بۆ خافڵگیركردنی هەموو ئەو كەسانەی كەئەویان دەناسی، بوو بەعاشق. دڵخوازەكەی

کچێکی گەنج بوو بەناوی (پوتیاس). وەك ئەو تێڕوانینە بەناوبانگە ئەو کچە ئەندامێکی بنەماڵەی هەرمیاس بووەو هەندێك پێیانوایە، کەپوتیاس خوشکی هەرمیاس بووەو هەندێکی تر بەکچی خوازراوی هەرمیاسی دەزانن. دەستەیەکی تر لەو سەرچاوانە کەشایانی متمانەن دەڵێن، کە لەبنەڕەتدا دڵخوازی (معشوقە)ی هەرمیاس بووە (کە بە لەبەرچاوگرتنی رەوشی سێکسی هەرمیاس، بێگومان مەعشوقەیەکی تەشریفاتی بووە). ئەو قسە دژ بەیەکانە، ئەو ئەگەرە بەهێز دەکەن، کەئەو مەعشوقەیەکی دەرباری بووە. ئایا ئەمە یەکەمین حاڵەتی دڵبەستەیی مامۆستای شەیدای ئەو فریشەتەیە بووە؟

ئەوەی کەدەتوانین لەقسەکانی ئەرستۆ هەڵیبهێنجین ئەوەیە، کە پۆتیاس ئەو کاتەی بۆتە هاوسەری، ئەو کچ نەبووە. (کاتێك کەدوو کەس بەڕاستی دەبنە هاوسەری یەکترو پێکەوە زەماوەند دەکەن‌و خۆیان بەژن‌و مێرد ناوزەد دەکەن، زۆر کارێکی چەوتە کەمێرد، یان ژن لەگەڵ یەکتردا وەفادار نەمێننەوە). ئەوەی کە ئەو لایەنگری لەپەیوەندی ئازادانەی پێش هاوسەرگیری دەکات، لەمانای دەربڕینەکەدایە. ئەو قسەیە لەبابەتەکانی ئەرستۆ سەبارەت بەزیناکردن بەدی دەکرێت‌و واپێدەچێ کە لەوجۆرە پرسە کەسی‌و تایبەتیانەدا ئەرستۆ عادەتی بووبێ، کەئەزموونە

تاڕادەیەك سنوردارەکانی خۆی گشتگیربکات. لەبابەتەکانی خۆیدا سەبارەت بەپرۆسەی هاوسەرگیری ئەوە دەڵێ کە گونجاوترین تەمەنی هاوسەرگیری بۆ پیاو سی‌وحەوت ساڵ‌و بۆ کچانیش هەژدە ساڵە، کەئەو دوو تەمەنە هەمان تەمەنی ئەوکاتی هاوسەرگیری ئەرستۆو پۆتیاسە. هەرچەندە رەنگە ئەرستۆ بەهرەی زۆری لەهۆش‌و زیرەکی هەبووبێ، بەڵام خەیاڵ هەمیشە لەتایبەتمەندیە بەرجەستەکانی کەسایەتی ئەو نەبووە. ئەمەشیان یەکێك لەتەنزەکانی رۆژگارە کە ئەرستۆ دوور لەناسکی‌و هەستی شاعیرانە لەکتێبی (هونەری شیعر)دا شیکردنەوەو هەڵسەنگاندنێکی ئەوتۆی لەبارەی ئەدەبیاتەوە خستۆتە بەردەست، کەتا ئەوکات هاوتای نەبووە، لەکاتێکدا کە ئەفلاتون، بەپێی پلەبەندی، شاعیرترینی فەیلەسوفان بووە، فەرمانی قەدەغەکردنی چالاکی شاعیران دەدات. (خوا دەزانێ کە ئەفلاتون بەو فەرمانەی هەوڵی شاردنەوەی چ شتێکی هەبووە). شیعر لای ئەرستۆ بەهاو شکۆیەکی بەرزی هەبوو و لەوباوەڕەدابوو کەبەهای شیعر لەمێژووش زیاترە، چونکە شیعر فەلسەفی ترە. مێژوو تەنها لەگەڵ واقعیی لاوەکی سەروکاری هەیە، لەکاتێکدا شیعر لەپرسی گشتی نزیکترە. لێرەدا واپێدەچێ کەئەرستۆ پێشێلی جیهانبینی خۆی بکاتەوەو لایەنگری لەجیهانبینی ئەفلاتون دەکات، بەڵام ئەو

دەربڕینە بەناوبانگەی ئەرستۆ سەبارەت بەوەی تراژیدیا (رووداوگەلێك وێنا دەكات، كەدەبێتە مایەی وروژاندنی هەستی بەزەیی‌و ترس لەئێمەدا، تا بەمشێوەیە ئەوجۆرە سۆزانە چەكەرە بكەن‌و پێبگەن) هەروا لەئاست‌و پایەیەكی بەرچاو وڕوونی گرنگ، سەبارەت بەئەزموونی تەكاندەر، بەڵام پرسهێنەرو دژواری نمایشی تراژیدیا، دەمێنێتەوە. ئەرستۆ خاوەنی كەسێتییەكی بیرقووڵ‌و جیدیی بووە، كاتێك باسی كۆمیدیا هاتە گۆڕێ هیچی لێنەگەیشت. ئەو پێیوابوو كە كۆمیدیا تەقلیدێكی خەڵكی دەستكورتەو تەنزو شتی پێكەنیناوی شتێك نییە، بێجگە لەوێنەیەكی بێ دەردەسەری دزێو. جوانناسی، هەر تەنها دەتوانێ ئەو پشێوییەی رێكبخاتەوە، كەهونەر هێناویەتیە ئاراو تیۆریسەنەكانی كۆمیدیا توشی چەوتكاریەكی گەورە دەبن. ئەرستۆش لەوبازنەیە بەدەرنیە. لەوێرا كە دەڵێ: "لەیەكەم دەستپێكدا دەبێ بڵێین، كۆمیدیا بە بەشێكی جیدیی لەقەڵەم نادرێ".

هێشتا وەختێكی زۆر بەسەر زەماوەندەكەیاندا تێنەپەڕیبوو، كەئەرستۆ قوتابخانەیەكی لە(ئاسوس) دامەزراند. سێ ساڵ دواتر چووە (موتلینە) كە دەكەوێتە دوورگەی (لسبوس)و لەوێدا قوتابخانەیەكی تری كردەوە. ئەرستۆ بەر لەوكاتە زۆر سەیر خولیای

چینبەندی گیاوگوڵ و گیانداران ببوو. یەكێك لەو ناوچانەی بۆ پەیداكردنی نموونەكانی گیانداران‌و گیاكان زۆر بەدڵی بوو بریتی بوو لەكەنارەكانی كەنداوی (یەرا) كە كەم تازۆر، ناوچەیەكی وشكانیەو هێشتاش ئاوە گەرم وشینباوەكانی داوێنی كێوی ئۆلەمپ، بەهەمان ئەندازەی رۆژگاری ئەرستۆ جوان‌و بەسەفان. لەوەرزی بەهاردا داوێن‌و قەدپاڵەكان بەفەرشێكی جوان‌و رازاوەو نەخشێندراو بەگوڵ‌و گوڵاڵەی رەنگاوڕەنگ دادەپۆشرێن‌و لەرۆژگاری ئەرستۆدا، بێگومان گیاندارانی وەكو گورگ‌و بەرازی كێوی‌و گوێ رەش‌و تەنانەت ورچیش لەو قەدپاڵانەدا ژیاون‌و هەبوون: یەكەمین بەهەشتی سروشتناسی بۆ یەكەمین سروشتناس. ئەرستۆ لە بەرهەمەكانی خۆیدا، دەربارەی سروشت بەدوای دۆزینەوەی چین‌و جۆرەكانی (گیایی‌و گیانداری)ییەوە بوو، بەڵام پانتایی پڕاوپڕی لێكۆڵینەوەكانی ئەویان لەنێو خۆدا نقووم كرد. لەو توێژینەوانەیدا گەیشتە ئەوەی كە سروشت ئامانجدارەو هەریەك لەتایبەتمەندیە گیانداریەكان بۆ ئەنجامدانی ئەركێكی تایبەت فەراهەم كراون. ئەو دەیگووت كە: "سروشت كارێكی بێهوودەو لەهەوانتە ئەنجام نادات". زیاتر لەدوو هەزارەی درێژە كێشا تازانستی ژینگەناسی توانی تەنها یەك هەنگاوی واقعیی بەدوای

ئەو تێڕوانینە هەڵبهێنێ‌و ئەو هەنگاوەش تیۆری پێگەیشتنی داروین بوو.

لەو سەردەمەدا ئەرستۆ وەك بیرمەندێکی پێشەنگ لەسەرانسەری یۆناندا ناوبانگی دەکردبوو. (فیلیپی مەقدۆنی) تازە یۆنانی گرتبوو وتوانیبووی دەوڵەت- شارەکانی یۆنان کە لەگەڵ یەکتر ناکۆك بوون بۆ یەکەمینجار لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا یەکبخات. فیلیپ داوای لەئەرستۆ کرد، کە پەروەردەو پێگەیاندنی تایبەتی کوڕە نەوجەوان‌و سەرکێشەکەی ئەو بگرێتە ئەستۆی خۆی. لەبەرئەوەی کەپێشتر باوکی ئەرستۆ دۆست‌و پزیشکی تایبەتی باوکی فیلیپ بوو، ئەرستۆ بەیەکێ لەئەندامانی بنەماڵەی ئەوان دەژمێردرا. بەم پێیە، ئەرستۆ بەئەرکی سەرشانی خۆی زانی کەپێشنیازی شاهانە قبووڵ بکات‌و بەنابەدڵی بەرەو (پێلا)ی پایتەختی مەقدۆنیا کەوتەڕێ. ئەمڕۆکە پێلا لەکەناری شەقامێکی سەرەکی‌و پڕ هاتووچۆیە کە لە(تسالونیکی) بەرەو سنووری ڕۆژئاوای یۆنان درێژبۆتەوەو لەزەویەکی بەردەڵان‌و مۆزایککەلێکی لەچەوولم دروستکراو، نیو جین ستون بترازێ شتێکی تری لێنەماوەتەوە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کەئێرە یەکەمین پایتەختی یۆنانی کۆن‌و دواتر دوای ئەوەی کەئەسکەندەری مەزن نەبەردیی خۆی بۆ داگیرکردنی جیهان دەست

پێکرد، هەتا دەتوانین بڵێین یەکەمین (ودوایین) پایتەختی جیهانی ئەوکات بوو، سەیرە کە ئەم ناوچەیە سەرنجڕاکێش‌و دڵگیر نییە.

لەم شوێنەدا لەساڵی (143)ی پێش زایین، یەکێ لەگەورەترین بیرمەند کەجیهان، تاهەنووکە بەخۆیەوە بینیووە، پەروەردەکردن‌و ڕاهێنانی یەکێ لەگەورەترین سەرشێتە خۆبەزلزانەکانی کەجیهان تا هەنووکە بەخۆیەوە دیووە گرتە ئەستۆ. ئەرستۆ تەمەنی (42) ساڵ بوو وئەسکەندەر تەنها مێردمنداڵێکی تەمەن (13) ساڵ بوو، بەڵام سەرسوڕمانی ناوێ، کەبزانین ئەمە ئەسکەندەر بوو، کەسەرئەنجام بەئاسانی ئەرستۆی ناچار بەتەسلیم بوونکرد. ئەو کوڕیژکە کەلله‌ڕەقە لەماوەی سێ ساڵدا کەقوتابی‌و هەمنشینی ئەرستۆ بوو، تەنانەت یەك وشەش لەمامۆستا تایبەتیەکەی خۆی فێرنەبوو. بەهەرحاڵ ئەمە ئەو شتەیە کەلە ریوایەتەکاندا هاتووە. ئەرستۆ لەوباوەڕەدابوو، کە یۆنانیەکان لەهەموو نەژادەکانی تر بەرزترن. لەدیدی ئەو، باشترین فەرمانڕەواو رابەر قارەمانێکی هۆمێری وەکو (ئاشیل)ە کە عەقڵ‌و ژیریەکەی، لەدەراوی دوا پێشکەوتنەکانی شارستانیەتی یۆنانی تێراو بووبێت. هەروەها ئەرستۆ لەوباوەڕەدابوو کەلە ویژدان‌و ناخی مرۆڤدا، توانایەك بۆ جیهان خستنەژێر کۆنترۆڵ‌و رکێفی خۆی هەیە. ناتوانرێ نکوڵی لەوە بکرێ، کە کەسایەتی

ئەسکەندەر لێکچوونێکی سەیری لەگەڵ ئەو تەرحەی ئەرستۆدا هەبوو، تەنانەت ئەگەر بشێ قبووڵی بکەین، کەدواجار ئەسکەندەر بەتەواوی نەبووە ئەو شتەی کەئەرستۆ دەیویست. بەهەرحاڵ ئێمە ئەمڕۆ تەنها دەتوانین بەپێی مەزەندەو گومان سەبارەت بەکاریگەری هزرو زەهنی ئەو دووانە، لەسەر یەکتری رای خۆمان دەربڕین، چونکە بەوپەڕی سەرسامیەوە لەو بارەیەوە شتێکی کەم ئاگادرین.

ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە کەئەرستۆ لەبری ئەو خزمەتەی بەفیلیپی کردبوون، داوایلێکرد کەزێدەکەی، واتە شاری ئەستاگیرا ئاوەدان بکاتەوە، ئەوشارەی کەلەپڕ لەیەکێ لە نەبەردەکانی ئەو دواییەی فیلیپ لەنیمچە دوورگەی (هالکیدیکی) لەگەڵ خاك یەکسان ببوو. بەڵگەش لەبەردەست هەن، کە ئەسکەندەر لە لەشکرکێشە گەورەکانی خۆی بۆ داگیرکردنی جیهان گیاوگوڵی نائاشنای جۆراوجۆرو باخی ئاژەڵانی دەگمەنو ئەوانەی لای ئەوان بەشی یەکەم نین بۆ مامۆستای پیری خۆی بەدیاری رەوانە دەکردنەوە، تا چینبەندییان بکات. زانستی باخداریو پەروەردەکردنی گوڵ ئەوە دەردەخات، کەگوڵی (سەدتومانی) بەهەمان ئەو شێوەیە بۆ یەکەمینجار لەئاسیای ناوەڕاستەوە پێی ناوەتە ئەوروپا. ئەگەر وابێ ئەو دەرئەنجامە دەگرین، کە ئەرستۆ ئەم

جۆرەیانی بەهەڵە چینبەندی کردوە: گوڵی (سەدتومانی) لەزمانی یۆنانی کۆندا بەمانای (دەوەنی رەز) ناسراوە.

لەساڵی (336)ی پێش زایین فیلیپی مەقدۆنی کوژراو کوڕە (16) ساڵانەکەی واتە ئەسکەندەر لەسەرتەختی پاشایەتی دانیشت. ئەسکەندەر دوای ئەوەی کەبەخێرایی هەموو داواکارە پێشبینیکراوەکانی تری پاشایەتی رەوانەی ئەو دنیا کرد، لەچەند هەڵمەتێکی بروسکە ئاسای، دەستپێکیدا دەستی بەسەر مەقدۆنیاو ئەلبانیاو ئینجاو بولگارستانو ئەوبەری رووباری دانووب لەباکوورو یۆنان لەباشوردا گرت. (لەسەر رێگاشیەوە - تێبینی- گۆڕی بۆگردێك لەخاكو خۆڵەمێش). دوای ئەوە نەبەردەکانی خۆی بۆ دەستبەسەرداگرتنی هەموو جیهان، کە لەو سەردەمەدا دەناسرا دەستپێکرد. ئەو جیهانە دەکرێ بڵێین بریتی بوو لەسەرزەویەکانی باکووری ئەفریقیاو ئاسیا، تا دەورووبەری، تاشکەندو باکوری هیندستان. خۆشبەختانە لە وانە جوگرافیەکانی ئەرستۆدا، هیچ ناوێك لەچین نەهاتبوو، ولاتێك کە لەو رۆژگارەدا لەرۆژئاوا ئاگاداری هەبوونی نەبوون.

لەوکاتەدا ئەرستۆ گەڕابووەوە ئەستاگیرا، بەڵام بەرلەوەی پێلا بەجێبهێڵێ (کالیستنس)ی برازای خۆی وەکو زاناو لێکۆڵەری دەربار بەئەسکەندەر ناساندبوو. ئەو سەخاوەتمەندی ئەرستۆ

لەئایندەدا کەم تازۆر بەگران بۆی شکایەوە. کالیستنس کەمێك دەم لەق بوو، ئەرستۆ بەرلەوەی بەجێیبێڵێ، لەزۆربلێیی زیاد لەدەربار هۆشداریدا بوویە. کاتێك کە ئەسکەندەر بۆ نەبەردی جیهانگیرانەی خۆی کەوتەڕێ، کالیستنسی وەکو مێژوونووسی فەرمی لەگەڵ خۆ برد، بەڵام لەگێروگازی جەنگ لەگەڵ ئێرانیەکان پێدەچێ، کە کالیستنس بەهۆی زۆر بلێیی خۆی ڕووبەڕووی تۆمەتی خیانەت بووەوەو دوابەدوای ئەوە ئەسکەندەر خستنیە نێو قەفەسێك کەبتوانرێ هەڵبگیرێ. کالستنس لەکاتێکدا کە پابەپای سەربازەکان قەفەسەکەی رادەکێشرا، لەبیابانە داغەکانی ئێران لەپەلوپۆ کەوت‌و هەموو گیانی بووە برین‌و کرمی کەوتنێ. سەرئەنجام وایلێهات ئەسکەندەر، ئەوەندە لەبینینی ئەو دیمەنە دڵگران بوو کە لاشەی نێوەگیانی کالیستنسی فڕێ دایە بەردەم شێرێك، بەڵام ئەسکەندەر وەکو هەموو خۆبەزلزانە سەرکەوتوەکان، خاوەنی خەسڵەتێکی بەدگومانانە بوو. ئەو ئەرستۆی بەهۆکاری سەرەکی خیانەتی کالیستنس تاوانبارکرد. دەگوترێ کەزۆری نەمابوو ئەسکەندەر حوکمی مەرگی ئەرستۆ دەربکات، بەڵام لەئاخریدا لەجیاتی ئەوە بۆ گرتنی هیندستان کەوتەڕێ.

ئەرستۆ دوای ئەوەی کەپێنج ساڵ لەئەستاگیرادا مایەوە، گەڕایەوە ئەسینا. لەساڵی (335)ی پێش زایین (ئەسپۆسیپۆس)

کۆچیدواییکردو پۆستی سەرۆکایەتی ئەکادیمیا جارێکی تر خاڵی بووەوە. کورسی سەرۆکایەتی ئەمجارە بەر (کسنوکراتس)ی دۆستی دێرینی ئەرستۆ کەوت، کە وەك چاوەڕوان دەکرا، کەسێکی وشك‌و جیدیی بوو وکەسێتیەکی شکۆدارو سەنگینانەی هەبوو، هەرچەند کەجارێك "بەهۆی تواناو لێوەشاوەیی لەمەیخواردنەوە لەجەژنی سبودا، تاجێکی زێڕینی پێبەخشرابوو. کستۆکراتس بیست ساڵ دواتر لەپۆستی سەرۆکایەتیدا شەوێك نسکۆیەکی بردو کەوتە نێو چاڵێکی پڕ ئاووخنکا".

ئەرستۆ لەوەی کە ئەمجارەش سەرۆکایەتی ئەکادیمیای پێنەسپێردرا بەڕادەیەك دڵگران بوو، کە بڕیاری دا خوێندنگەیەکی تر بۆ خۆی بە رکابەری ئەکادیمیا بنیات بنێ. ئەرستۆ خوێندنگەکەی خۆی لە وەرزشگایەك لەودیو دیوارەکانی شار لەدامێنی کێوی (لیکابتوس) دامەزراند. ئەو وەرزشگایە لەتەنیشت پەرستگای – ئاپۆلۆ لوسیوس- (ئاپۆلۆ لەڕوخساری گورگ)دا بوو، بۆیە خوێندنگەکەی ئەرستۆ بە (لیسیۆم، یان بوکیون) ناوبانگی دەرکرد. ئەم ناوە تائەمڕۆکەش هەر زیندووە بەشایستەترین شێوە لەزمانی فەڕەنسیدا بەدەستەواژەی (lycee) واتە (پەیمانگا) درێژە بەژیانی خۆی دەدا، بەڵام بەوردی دیارنییە، کە بۆچی ناوی خوێندنگەی پلە یەکەمی ئەرستۆ دەبێ لەناوی

هۆڵەکانی سەما، یان تەماشاخانەکانیشدا زیندوو رابگیرێ.

گومانی تێدانییە کە لەخوێندنگەی ئەرستۆدا لەو سەردەمەدا زۆر رشتەی جیاجیا خوێندراون، بەڵام سەمای دووکەسی کلاسیك و وەرزشیانە، لەسەدەی بیستەم و لەباکوری ناوەندی ئەمریکا بووە، شێوازێکی پوختەی ئەکادیمیانە.

لێکچوونی خوێندنگەی ئەرستۆ بەزانکۆی ئەم سەردەمە، زۆر زیاتربوو لەچاو ئەکادیمیای ئەفلاتون. خوێندکاران هەر دە رۆژ جارێك لەنێو خۆیاندا رێبەرێکی نوێیان بۆ ئەنجومەنی خوێندکاری هەڵدەبژارد، کۆلێژە جیاجیاکان بۆ راکێشانی خوێندکاران پێشبڕکێ و رکابەریان، لەگەڵ یەکتردا دەکرد، تەنانەت هەندێ جار هەوڵی وا دەدران، کە بۆ کلاسەکان بەرنامەی زەمانبەندی دابڕێژرێ. لیسیۆم توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی لەبواری زانستە جیاجیاکان ئەنجام دەداو دەیگرتە ئەستۆ، ئینجا ئەنجامەکانی دەخستە بەردەستی خوێندکاران. ئەکادیمیای ئەفلاتون زیاتر پێیخۆشبوو کەخوێندکارەکانی لەبواری زانستی سیاسەت و یاساکان بەباشی پەروەردە بکات و رابێنێ، تاکو بتوانن ببنە فەرمانڕەوایانی ئاییندەی دەوڵەت- شارەکان. لیسیۆم (ئێم. ئای. تی = کورتکراوەی ئنیستیتیۆی تەکنەلۆژی ماساچوست) یان تەنانەت دامەزراوەی پێشکەوتووی (institute of advanced studies)ی ئەم سەردەمە بوو، بەڵام ئەکادیمیا زیاتر لەزانکۆی سۆربۆن، یان ئۆکسفۆردی سەدەی نۆزدەهەم دەچێ.

جیاوازیەکانی نێوان لیسیۆم لەگەڵ ئەکادیمیا، بەتەواوی دەرخەری جیاوازیەکانی نێوان فەلسەفەی ئەرستۆ و ئەفلاتون بوو، لەکاتێکدا کە ئەفلاتون کتێبی (کۆمار)ی دەنوسیەوە، ئەرستۆ ئەوەی بەباشتر دەزانی کە نوسخەی یاسا بنەڕەتیەکانی دەوڵەت- شارەکانی یۆنان کۆبکاتەوەو باشترینی بابەتەکان گوڵبژێر بکات. لیسیۆم خوێندنگەیەك بوو، کە ئەوکاتەی دەوڵەت- شارەکان دەیانویست یاسایەکی نوسراوی تازەیان لەبەردەستدابێ، روویاندەکردە ئەوێ. کەسێك لەهەوڵی بەرپاکردنی کۆمارەکەی (ئەفلاتون)دا نەبوو. بەداخەوە توێژینەوەی هەمەلایەنەی ئەرستۆ لەبواری سیاسەتدا، بەرلەوە بەکردەوە شتێکی بێهوودە دەرچووبوو وهۆکارو دروستکەری ئەو بارەش کەسێك نەبوو، جگە لەخراپترین قوتابیەکانی ئەو، واتە ئەسکەندەر. رووخساری جیهان خەریك بوو بۆ هەمیشە بگۆڕێ. ئیمپراتۆریەتی نوێی ئەسکەندەر ئامادەکاریەکانی کۆتایهێنان بە تەمەنی دەوڵەت- شارەکانی فەراهەمدەکرد، وەك چۆن ئەمڕۆکەش دەبینین یەکێتیە کیشوەریەکانی (وەکو یەکێتی ئەوروپا) بۆی هەیە زەنگی مەرگی

دەوڵەتە سەربەخۆ نەتەوییەکانی لێبدا، نەك تەنها ئەرستۆ، بەڵکو هیچ کام لە رۆشنبیرانو ئەندێشمەندە بێ ژمارەکانی کە لەخوێندنگەکانی ئەسینا لەتەك یەکتری کۆببوونەوە، گرنگیو سەرنجیان بەو گۆڕانە مێژوویە مەزنە دەکرد، غەفڵەتی ئەوان هاوسەنگی غەفڵەتی رۆشنبیرانی سەدەی نۆزدە لەمارکسەوە بگرە، تا نیچە بوو کەنیانتوانی بالادەستی دیاردەیەك بەناوی ولاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا پێشبینی بکەن.

ئەرستۆ عادەتی وابوو، کە دەرسو وتارەکانی لە لیسیۆم لەکاتی هاتووچوون لەگەڵ خوێندکارەکانیدا بلێتەوە، بۆیە پەیڕەوکارانی قوتابخانەی ئەو بەهاتووچۆکەر (مەشایی = peripatetic) ناویان دەرکرد (واتە کەسانێك کەپیاسە دەکەن یان هاتووچۆ دەکەن)، بەڵام هەندێکی تر لەو باوەڕەدان کە ئەوان لەبەرئەوە بەو ناوە ناوبانگیان دەرکرد کە مامۆستاکەیان لەنێو چوار دیواران، یان ڕاڕەوی سەرداپۆشراوو وەرزشگاکان دەرسی دەگووتەوە (کە ناویانان پێری پاتۆس = peripatos).

بنیاتنانی زانستی لۆژیك بۆ ئەرستۆ دەگێڕنەوە. (دوو هەزار ساڵی زیاتر درێژە کێشا، تا لۆژیکزانێکی تری هاوتای ئەرستۆ خۆی دەرخست).هەروەها ئەو میتافیزیکیناسێکی کەم تازۆر هاوتای ئەفلاتون بوو ولە زەمینەی زانستی ئەخلاق و

ئەپستمۆلۆژیادا بەپێش مامۆستاکەی کەوتەوە، بەڵام سەرەڕای ئەو دەستکەوتە پڕ باهایانە، ئەفلاتون، وەکو بیرمەندێکی نوێکارو داهێنەر کەمێك لەو بەرزترە، ئەگەرچی رەنگە ئەرستۆ وەڵامەکانی دۆزیبنەوە، بەڵام ئەوە ئەفلاتون بوو کەئەو پرسیارە بنەڕەتیانەی دۆزینەوەو خستنیەڕوو کەپێویستە لەدەستپێکدا بخرێنەڕوو.

بەرجەستەترین دەستکەوتی ئەرستۆ لەبواری لۆژیکەوە بوو. ئەو لەڕاستیدا بەدامەزرێنەری ئەم رشتەیەی مەعریفە دەژمێردرێ. ئەرستۆ لۆژیکی بەپایەو بنەمایەك دەزانی کەهەموو جۆرە مەعریفەیەکی لەسەر رۆنراوە. ئەفلاتون پێشتر دەرکی بەو پرسە کردبوو، کە وەدەستهێنانی مەعریفە لەڕێی دیالەکتیکەوە (واتە وتووێژێك بەشێوازی پرسایرو بەرسڤدانەوە) مەیسەرە، بەڵام ئەرستۆ بوو کە بەدۆزینەوەی پێوانەی شێوەیی (syllogism) ئەو شێوازەی بەرجەستەکردو پەرەی پێدا. بەبڕوای ئەرستۆ پێوانەی شێوەیی بریتیە لەوەی کە (کاتێ شتگەلێکی دیاریکراو دەخرێنەڕوو، دەشێ ئەوە نیشان بدرێ، کەشتێکی تر جگە لەوانەی کە خراونەتە ڕوو، لەئەنجامی ئەوانە دەربکەوێ). بۆ نموونە ئەگەر دوو دەستەواژەی خوارەوە بخەینەڕوو:

هەموو مرۆڤەکان لەنێو دەچن

هەموو یۆنانیەکان مرۆڤن

دەتوانین ئەو ئەنجامە بگرین کە:

هەموو یۆنانیەکان لەنێودەچن

ئەم دەرئەنجامە لەڕووی لۆژیکەوە شتێکی پێویستو لەنکۆڵی نەهاتووە. ئەرستۆ جیاوازی لەنێوان هەموو جۆرە جیاجیاکانی پێوانە شێوەیەکان دادەنا، لەنێویاندا (ئەحکامە سلبییەکان) یان ئەو ئەحکامانەی کەپانتایی هەمەگیربونیان سنووردارە، بەڵام وێڕای ئەمانەش پێکهاتەی بنچینەیی هەموویان یەکسانە. پێشەکی گەورە بەدوای پێشەکی بچووکدا دێتو ئینجا ئەنجامەکەی وەدەست دێ بەم شێوەیە:

هیچ فەیلەسوفێك نەفام نییە

هەندێ لەمرۆڤەکان فەیلەسوفن

بەمپێیە هەندێ لەمرۆڤەکان نەفام نین

ڕەنگە ئەوجۆرە بەڵگەکارییە بۆ شێوەی بیرکردنەوەی ئەمڕۆی ئێمە وەك شێوەیەکی بێهودەیی دەستو پێگیر بکەوێتە بەرچاوو بۆی هەبێ کەهەموو جۆرە ئەندێشەیەکی شێواو وناجێگیری لێبکەوێتەوە، بەڵام لەڕۆژگاری خۆیدا ئەو شێوە بەڵگەکاریە، بازدانێکی بێ ئەملاو ئەولای لەبیرکردنەوەی مرۆڤدا هێنایە ئارا. بازدانێکی ئەوەندە گرنگە کە چ پێشترو چ دواتر، لەوە هیچ

پێشکەوتنێکی تر بەپێشی نەکەوتۆتەوە. ئەم قسەیە بەو مانایە نییە کەئەو شێوەیە بێ هەڵەو کەمو کورتی بێت. بۆ نموونە سەرنج لەو پێوانە شێوەییەی خوارەوە بدە:

هەموو ئەسپەکان ئاژەڵن

هەموو ئەسپەکان سمیان هەیە

بەمپێیە هەندێ لەئاژەڵەکان سمیان هەیە.

ئەم بەڵگەکارییە تەنها بەو مەرجە بەهادارە، کە شتێك بەناوی ئەسپ بوونی هەبێ. بەهەمان شێوە پێوانەی شێوەیی خوارەوە، کە هەمان پێکهاتەی هەیە:

هەموو ئەسپە تاك شاخەکان ئەسپن

هەموو ئەسپە تاك شاخەکان شاخیان هەیە

بەمپێیە هەندێ لەئەسپەکان شاخیان هەیە.

ئەرستۆ لۆژیکەکەی خۆی ناونا (ئانالوتیکا) کەبەمانای (شرۆڤە)یە. هەر جۆرە زانستێك وهەر لقێك لەمەعریفە دەبوا لەکۆمەڵێك لەبنەما سەرەتاییەکان ،یان (بەدیهیات = axioms)ەوە دەست پێبکاو سەرچاوە بگرێ. دەتوانین ڕاستیو دروستی ئەو زانستە لەو بنەما سەرەتاییانە، یان لەو بنەما بەدیهیانە بەسود وەرگرتن لەلۆژیك هەڵبهێنجین (یان شرۆڤە) بکەین. ئەو بنەما سەرەتایی، یان بەدیهیانە پانتایی چالاکیو

کاربردی بابەتەکە دیاری دەکەنو لەتوخمە بێهوودە، یان نەشیاوەکانی جیادەکەنەوە. بۆ نموونە ژینگەناسیو هونەری شاعیری لەدەستپێكو پێشەکیەك دەست پێدەکەن، کەجیاوازن لەیەکتر. بەمپێیە گیاندارانی ئەفسانەیی بابەتی ژینگەناسی نینو پێویست ناکات ئەو زانستە بەشێوەیەکی ئۆرگانیك دابڕێژرێ. ئەو تێڕوانینە لۆژیکیە سەرجەم بوارەکانی مەعریفەی ئازادکردو ئەو توانایەی پێبەخشین کەهەموو کۆمەڵە تازەکانی راستی بدۆزێتەوە. لەمیانی دوو هەزار ساڵی دواتر، هەمان ئەو پێناسانە خۆیان گۆڕان بۆ چەمکی داخراو وسنوربەند ئامێزو رێگای بەردەم پێشکەوتنی مەعریفەی مرۆڤیان گرت.

لەماوەی تێپەڕبوونی سەدەگەلێکی زۆر، فەلسەفە هەمان بیرکردنەوەو تێڕوانینی ئەرستۆ بوو ولە سەدەکانی ناڤین ئەندێشەی ئەرستۆ بەسروشتی دابەزێندراو (وحی منزل) درایە قەڵەمو رێگای بەردەم پێشکەوتنو پەرەسەندنی رۆژ دوای رۆژی (بوارەکانی مەعریفە)ی بەست. رەنگە بیرکردنەوەی ئەرستۆ تەلاری هزری جیهانی سەدەکانی ناڤینی بنیات نابێ، بەڵام گوناهەکە لە ئەرستۆوە نەبوو، کە ئەو تەلارە سەرەنجام بگۆڕێو ببێتە زیندانێك. ئەرستۆ ئەگەر بمابایە هەرگیز رێگای بەمە نەدەدا. لەگۆشەو کەناری نوسینەکانی ئەرستۆدا ناسازگاریو دووفاقیەتگەلێك

بەرچاو دەکەون کەنیشانەی زەهنێکی هەردەم بەدواداگەڕان وچالاکە. ئەو شرۆڤەو توێژینەوەی لەچۆنێتی کاروبارو رەوتی راستەقینەی جیهانی بوون، لەتێڕوانینو رادەربڕینی پەتی لەبارەی ماهیەتو سروشتی ئەو جیهانە بەباشتر دەزانی. تەنانەت هەڵەکانی ئەرستۆ زیاتر مۆرکێکی شاعیرانەیان هەیەو نیشاندەری تێڕوانینێکی شاعیرانەن. بۆ نموونە لەوەی کەدەڵێ (تووڕەیی، جۆشهاتنی خوێنە لەدەورووبەری دڵدا) یان (رەنگی چاو ئاسمان شین دەکات). ئەو بە پەیڕەویکردن لەنەریتی پەسەندکراوی یۆنانیەکان، پەروەردەو فێرکردنی بەرێگای پێشکەوتنی مرۆڤەکان دەزانیو لەو باوەڕەدابوو کەجیاوازی کەسێکی خوێندەوارو هۆشیار، لەگەڵ کەسێکی نەخوێندەوارو ناهۆشیار (بەئەندازەی جیاوازی نێوان زیندوو مردووە)، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تێگەیشتنو دەرکی ئەو لەپێگەو پایەی پەروەردەو فێرکردن تێگەیشتنێکی گەشبینانەی رووکەش نەبوو (پەروەردەو فێرکردن وەکو رازاندنەوەو زەینەتێکە لەسەردەمی رەونەقو بەختەوەریو وەکو پەناگەیەکی ئاسایشە لەسەردەمی تاریکی وبەدبەختیدا). رەنگە کاری ئەرستۆ هەندێجار شکۆ نواندنی بەدواوە بووبێ، بەڵام ئەو ئاماژەگەلێکی هەن، کە نیشاندەری ئەوەن بەش بەحاڵی خۆی تامی رەنجو ناخۆشی چەشتوە. ئەرستۆ بە تەمەنی خۆی وەکو مامۆستا

مایەوەو هیچ کاتێك لەهەوڵی وەدەستهێنانی پۆستو پلەیەکی دەوڵەتیدا نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هیچ کەس، تا ئێستا لەسەرانسەری مێژووی مرۆڤایەتیدا، کاریگەریەکی وا رەگداکوتاوی بەسەر جیهانەوە جێنەهێشتوە.

ئێمە لەو رووەوە خۆشحاڵین، چونکە پێدەچێ، کە ئەرستۆ پیاوێکی چاك بووە. ئەو ئامانجی مرۆڤی لەداخوازی خۆشبەختیو بەختەوەریدا دەبینی، کە لەدیدی ئەودا ئەمە بەواتای بەکردەوە کردنی باشترینی ئەو شتەیە، کەئامادەیی ئەنجامدانیمان هەیە، بەڵام داخۆ ئەو شتە چی بێت کە ئامادەییمان بۆی هەیە؟ لەدیدگای ئەرستۆدا، عەقڵ بەرزترین هێزی مرۆڤە. کەواتە (باشترین وخۆشبەخترین مرۆڤ ئەو کەسەیە کە تا ئەو شوێنەی لەتوانایدا هەیە کاتەکانی خۆی لەپوختەترین چالاکی عەقڵدا خەرجدەکات، کەبریتیە لەووردبوونەوەو رادەربڕین). ئەم رایە تارادەیەکی یەکجار زۆر دیدگایەکی مامۆستایانەو بێگەردانەیە لەبارەی چەمکی خۆشبەختی. چێژخوازی سەرلەبەر چوارچێوەو قاڵبی کاری هزریو تیۆریدا. لەو جیهانە راستەقینەیەی کەئێمە تیایدا دەژین، کەمتر کەسێك ئەو تێڕوانینە پشتڕاست دەکاتەوە. (ئەوانەی کە لەو بابەتەدا لەگەڵ ئەرستۆدا هاوڕان پێناچێ لەکەسێکی بی فەرهەنگو بێ هزر کە بەخۆشحاڵیەوە دەبێتە،

خاوەنی ئەو پارەو داهاتەی، کە لەپێشبڕکێی تاقیکردنەوەی بەختدا پێیبڕاوە خۆشترو بەختەوەرتربن).

رەخنەگەلێکی هاوشێوەش لەتێڕوانینی ئەرستۆ لەبارەی ئەوەی کە ئێمە دەبێ هەوڵبدەین ئەوەی لەئێمەدا باشترینە پراکتیزە بکەین گیراوە. دەتوانین ئەوە وەك بەڵگەیەك بێنینەوە کەقوتابییە بەناوبانگەکەی ئەو، واتە ئەسکەندەر هەوڵی دەدا باشترین ئەو شتەی کەئامادەیی ئەنجامدانی هەبوو پراکتیزە بکاو لەو رێگایەشدا بووە مایەی ئازارو مەرگ وکارەسات دژی هەزاران هەزار مرۆڤی بێتاوان، بەڵام دەشێ بەمشێوەیەی خوارەوەش بەڵگەکاری بکەین، کە ئەرستۆ بەدەستەواژەی بەناوبانگی خۆی کەناوی نا (رادەی میانڕەوی) لەهەوڵی ئەوەدابوو کە رێ لەوجۆرە زیادەڕۆییە ئەخلاقیانە بگرێت.

بەپێی ئەو دەستەواژەیە، هەر شکۆمەندێك رادەی نێوەندی دوو رادەی زیادەڕۆیی بەهەدەردانە. ئەو رایە بە بیرهێنەرەوەی چەمکی یۆنانی (میانڕۆیی)یە کە ئەرستۆ لەنوسینەکانی (هۆمێر)یشدا، کەنزیکەی پێنجسەد ساڵ بەرلە ئەرستۆ ژیاوەو رووداوەکانی هەزار ساڵ بەر لەهاتنە دنیای ئەرستۆ باسکردون، بەدی دەکرێن. یۆنانیە سەرەتاییەکان (لەڕاستیدا یۆنانیەکانی سەردەمی دواتری قۆناغی کۆن) پێویستیەکی فراوانیان بەچەمکی میانڕۆیی هەبوو. وشەی

(زیادەڕۆیی مەکە) هەرزوو وەکو بنەمایەکی سەرەکی ئەوان بۆ ڕێنوێنی ئەخلاقی هەڵبژاردرا. وزەی یۆنانیەکان ئەوەندە تژی بوو، کە هەرکاتێك لەڕێڕەوی هەوڵدانی داهێنەرانە بەکارنەهێنرابانایە، زۆرجار بەڕێڕەوی زیادەڕۆییدا دەڕۆیشت. ڕەفتاری بێ بەندوبارو تێکەڵ لەگەڵ خۆشگوزەرانی وعەیاشیی (دیونوسیۆس) پەرستەکان لایەنە تاریکەکانی کەسێتیو ئاینیەکانی کە لەتراژیدیای یۆنانیدا درێژەی کێشا ترسو هەراسو بیروباوەڕە خورافیەکانی ژیانی ڕۆژانە- ئەمانە گشتیان سیما تاریکەکانی سەرەتاکانی چاخی کلاسیك بوون. بۆ ئەوەی کە فەلسەفە، بیرکاریو شکۆی هونەری بتوانن لەدەروونی ئەو بێ سەروبەریو ناهەمواریەدا، خۆیان دەرخەنو سەربەرزبکەنەوە، لەبەرچاوگرتنی ئەوپەڕی میانەڕۆیی پێویست بوو.

خوای شەرابو مەیگوساری لەئەفسانەکانی یۆناندا. (و.ف)

وەك چاوەڕوان دەکرا، تەنانەت (فیساگۆرس)یش هەوڵیدا چەمکی میانڕۆیی لەگەڵ بیرکاریدا گرێبدا تاکو بتوانرێ شکۆو چاکەی نێوان دوو ڕادەی زیادەڕۆییو بەهەدەردان (بە وردبینی بیرکاریانە) ژمێریاری بکرێ. هەرشتێك کە لەتەرازووی ئەندازەگیریدا جێی نەدەگرت، یان هەر قابیلی ئەندازەگیری نەبوو (وەکو چەمکی بی سنور)ی خراپە دەژمێردرا. وردبینی بۆ خۆی

شکۆیەك بوو. (سیمایەکی بەهێز لەو لێکدانەوەیە تا ئەمڕۆکەش لەئەخلاقیاتی ڕۆژئاوادا مایەی بەدیکردنە).

ئەفلاتون کە ئەڤینداری بیرکاریو بیرکردنەوەی ئەبستراکت بوو، لەگەڵ زۆر لەو بیروباوەڕانە هاوڕا بوو. بەپێچەوانەی ئەو، ئەرستۆ ئاڵای بەرهەڵستکاری لەبەرامبەر تێڕوانینی بیرکاریانە بە پرسە ئەخلاقیەکان بەرز کردەوە. (ئەو دەیگوت) ناکرێ ئێمە بتوانین چاکە (بە وردبینی بیرکاریانە) ژمێرکاری بکەین. چاکە بەو شێوەیە نییە، کە بەسەرنجو تێبینیە ئەبستراکتەکان بەتەنێ دیاری بکرێت، بەڵکو زیاتر شتێکە لەشێوەی هەماهەنگی کە لە بەرهەمێکی هونەریدا بەرچاو دەکەوێ.

(دروستە کە) چاکەو شکۆی ئەخلاقی ڕادەی نێوەڕاستی زیادەڕۆییو بەهەدەردانە، بەڵام ئەم نێوەڕاستبوونە زیاتر پەیوەستە بەسروشتی تاكو ئەو هەلومەرجەی کە ئەوی تیایە. کوشتنی مرۆڤێك لەمەیدانی جەنگ جیاوازە لەگەڵ کوشتنی مرۆڤێك لەنێو شەقامداو تەنانەت لێرەشدا جیاوازی هەیە لەنێوان ئەوەی کە ئەو کەسە لەسەر شەقام بەمەبەستی دزی بکوژی، یان لەبەرئەوەی کە ئەو زۆر خراپەی بەرامبەر کردویت. وێڕای دیدگای ئەرستۆ لەبارەی هەماهەنگی توخمێکی پێویست لەڕێژەییدا بوون هاتە ئاراوە، کەئەویش خۆی دەرخەری (ئایدیای) میانڕەوی بوو.

گرفتەکە ئەوکاتەی دروست دەبێ، کەبمانەوێ ئەو ئەخلاقیاتە بەشێوەیەکی هەمەلایەنەو وردەکارانە دابڕێژرێن‌و رێك‌و پێکی بکەین، ئەگەر بەوجۆرەی کەتیۆری رادەی میانڕۆیی بانگەشەی دەکات، هەر چاکەو شکۆیەك رادەی نێوەڕاستی دوو رادەی زیادەڕۆیی‌و بەهەدەردانە، ئەو زیادەڕۆیی‌و بەهەدەردانە، بەڕاستی‌و تەواو چین؟ ئەگەر ئێمە شۆڕو شەوق‌و گەرم‌و گوڕی سروشتی یۆنانیە دێرینەکانمان نەبێ‌و پەیوەندێکی نزیك لەنێوان ئێمەو ئەو دوو رادە ترسناکەی زیادەڕۆیی‌و بەهەدەردانە بەرقەرار نەبێ، ئەو دەمە ئەو دەستەواژەیە، تەنها هەروەکو وشەیەك دەمێنێتەوە، ئەوەی کە ئێمە راستگۆیی بەشتێك بزانین، کەڕادەی نێوەڕاستی درۆکردن لەلایەك‌و چاکسازی درۆ لەلایەکی ترە، رەنگە ئەمە قسەیەکی زیرەکانەو تەواو بێت، بەڵام لەڕوانگەی ئەخلاقیەوە پووچ‌و بێ ناوەڕۆکە. (هەڵبەتە ئەو پێناسەیەی کەلێرە بۆ راستگۆییم هێنایەوە، هی ئەرستۆ نییە، بەڵام ئەو بۆ پڕکردنەوەی ئەو درزو کەلەبەرەی کە لەبەڵگەکاریەکەدا هەیە، دەبوا ئەو جۆرە پرسانە چارەسەربکات).

لەدوا ساڵەکانی ژیانی ئەرستۆدا، ژیانی هاوسەرێتی بەلای ئەرستۆ خۆش بووە، چونکە دوای مەرگی هاوسەرەکەی ئەمجارە لەگەڵ (هێرپولیس)ی خزمەتکاریدا زەماوەندی کرد. لەو

زەمازەندکردنەیدا لەگەڵ هێرپولیس ئەرستۆ بووە باوکی یەکەمین منداڵی کوڕی کەناوی نا (نیکوماخۆس). لەساڵی (323)ی پێش زایین هەواڵ گەیشت کە ئەسکەندەر لە میوانداریی‌یەکدا لە (بابل) بەدوای زیادەڕۆیی لە مەی خواردنەوە لەگەڵ فەرمانەکانیدا مردووە. خەڵکی ئەسینا لەوەی کە لەژێر دەسەڵاتی مەقدۆنیە بێ فەرهەنگەکاندا بوون، لەدێر زەمانەوە نیگەران بوون‌و دوای مردنی ئەسکەندەر هەست‌و نەستەکانی خۆیان ئاشکرا کرد. ئەرستۆ کە لەمەقدۆنیا لەدایکببوو و هەمووان دەیانزانی، کە سەرپەرشتیاری پەروەردەو فێرکردنی بەتواناترین کوڕی ئەو هەرێمە (واتە ئەسکەندەر) بووە، بووە قوربانی ئەو شەپۆلەی هەستی دژە مەقدۆنیە.ئەویان بەتۆمەتی دروستکراوی بێ دینی راکێشایە دادگا. تۆمەتبارکەری ئەرستۆ کەناوی (ئیۆرۆمدۆن)بوو وکاهنی نهێنیزان بوو، ئەو (مەدیحە)یەی کە ئەرستۆ (20) ساڵی پێشتر بەبۆنەی مەرگی (هێرمیاس)ی خواجە کە وەلی نیعمەتی خۆی بوو، نوسیبووی، وەکو بەڵگەنامەی تاوانبارکردن گرتیەدەست. ئەو مەدیحەیە (پەسننامە) لەخۆگری ئەم کۆپلانەی خوارەوە بوو:

((کوڕانی خواکان بۆ گەیشتن بەتۆ تێدەکۆشان
قارەمانان بۆ زەوی گەڕانەوە
هەموویان بۆ عەشقێك كە بۆ تۆیان هەیەو
بۆ بینینی رووی تۆ)).

ئەم پەسننامەیە ئاسان نییە بەکوفرو بێ دینی بدرێتە قەڵەم، بەڵام خەڵکی خوازیاری قوربانی بوون، ئەگەر ئەرستۆ چووبایە ژێر باری دادگاییکردن، حوکمی مەرگی مسۆگەر بوو، بەڵام هەویری ئەرستۆ لەبابەتی هەویری سوقرات نەبوو، ئەو هیچ حەزێکی لەشەهیدبوون نەبوو. (بۆیە) ڕێگایەکی عاقڵانەی گرتە، بەرو لەشار رایکرد، تا رێ لەئەسینایەکان بگرێ (لەوەی کەدووجار دژی فەلسەفە توشی گوناهکاری ببنەوە).

وازهێنان لەئەسینا بۆ ئەرستۆ ئاسان نەبوو. ئەو بڕیارە بەواتای جێهێشتنی خوێندنگە خۆشەویستەکەی بوو. فەیلەسووفی بەساڵاچووی ئێمە، کەئیدی لەکتێبخانەو دەستگەیشتن بە ئەرشیفی توێژینەوەکانی بێبەش ببوو، لەکونجی موڵکێك لە (خالکیس) کەمیراتی باوکی بوو، گۆشەگیری هەڵبژارد. ئەو شارە لە (30) میلی باکوری ئەسینا لەدوورگەی درێژی ئوبوئیاو لەو شوێنەی کەدوورگەکە، بەهۆی کەناڵێکی باریکەوە لە وشکانی جیابۆتەوە هەڵکەوتوە. دیاردەیەکی سەیرو نادیار لەئاوەکانی ئەم

کەناڵەدا هەیە، ئەگەرچی لەهەڵکشانو داکشانی دەریای ئیژەدا، دەتوانین بڵێین ئاسەوارێك نییە، کەچی جەرەیانێکی خێراو توندی ئاو لەو کەناڵەدا روودەدا. رووی ئەو جەرەیانە بێ ئەوەی ئێمە روونکردنەوەیەکمان لەبارەیەوە هەبێ لەماوەی یەك رۆژدا (12)جار دەگۆڕێ. بەگوێرەی ئەفسانەیەکی پایەداری ناوچەیی ئەرستۆ، رۆژانێکی زۆر، بەمەبەستی دۆزینەوەی دەرکەوتنێك بۆ ئەو دیاردەیە فشاری مێشکی خۆیداو بۆ یەکەمینجار لەژیانیدا هەستیکرد، کە شکستی هێناوەو لەهەمان جێگا خۆی فڕێدایە نێو ئاوەکەو تیایدا خنکا.

لەهەندێ سەرچاوەی باوەڕپێکراوی تری مێژووییدا هاتووە کە ئەرستۆ لەساڵی (322)ی پێش زایین، واتە ساڵێك دوای چوونی بۆ خالکیس لەتەمەنی (63) ساڵیدا کۆچی دواییکرد. دەگوترێ کە بەهۆی نەخۆشی گەدەوە مردوە، بەڵام یەکێك لەسەرچاوەکان دەڵێ کە ئەرستۆ بەخواردنەوەی (ئەکونتیون) کە گیراوەیەکی ژەهری دروستکراو لەگیایەکی بەهەمان ناوەوەیە کۆتایی بەژیانی خۆی هێناوە. لەو رۆژگارەدا ئەو گیراوەیە هەندێ جار وەکو دەرمان بەکاردەهێنراو لەسەر ئەو بنەمایە من وای بۆ دەچم، کە رەنگبێ بەرێکەوت ئەرستۆ بڕێکی زیاد لەڕادەی پێویستی لەو گیراوەیە خواردبێتەوە، یان خۆی ئامادەکاری مەرگێکی ئاسوودەیی

فەراهەم کردووەو نەیویستووە راستەوخۆ دەست بداتە خۆکوژی، بەڵام ئەمەش رێی تێدەچێ کە خەفەتو دڵشکاوی بەهۆی لەدەستدانی لیسیۆم، ئەوی بەو ئەنجامە گەیاندبێ، کەئیدی هیچ بەهایەکی بۆ مانەوە لەژیاندا نەبینیووە.

وەسیەتنامەی ئەرستۆ بەم دێڕە نەمرانە دەست پێدەکات: (هەموو شتێك بەچاکی دەڕواتە پێشەوە، بەڵام لەکاتێکدا ئەگەر رووداوێك روویدا ...) و لەدرێژەی وەسیەتنامەکەیدا سەرباسە گشتیەکانی بڕیارەکانی خۆی دەربارەی چۆنێتی سەرپەرشتی منداڵەکانیو هەروەها ئازادکردنی کۆیلەکانی دەنوسێ، ئینجا وەسیەتگرەکەی خۆی رادەسپێرێ، کە ئەگەر هێرپولیس مەیلی لە شوکردنەوە بوو (پێویستە لەگەڵ کەسێکدا زەماوەند بکات کە شایستەبێ). نوسەر بەو بەڵگەنامەیە پیاوێکی بەگشتی وشكو سروشت چاکە، پیاوێك کە پێگەیشتنی تەواو عەیاری بەئاشکرا، کەسێتیەکەی نەگۆڕیوەو لەرێی لانەداوە. ئەرستۆ لەکۆتایی وەسیەتنامەکەیدا داوا دەکات، کە پشکێك لەمیراتە نەقدیەکەی لەدروستکردنو بەرپاکردنی پەیکەرەکانی زئیوسو ئاتێنا لەئەندازەی ئاساییدا لەئەستاگیرا سەرفبکرێ. چەند ساڵ پێش ئێستا لەیۆنان لەو دوانیوەڕۆ ناهەموارەدا، سەرئەنجام کاتێ کەئیدی باو وبارانەکە هێور ببووەوە، گەیشتمە ئەستاگیرای دێرین،

بەڵام لەوێ لەنێو زنارە پەرشو بڵاوو بەئاوی باران شۆراوەکانو تەپۆڵکە چۆڵو هۆڵەکاندا دەڕۆیشتم کەوتمە بیری تێڕوانینی ئەرستۆ، سەبارەت بەماهیەتی کۆمیدیا. ئەو دەیگووت کە شتە پێکەنیناوییەکان شێوەیەکی بێ دەردەسەرین لەدزێوی. من کەهەموو گیانم لەسەرمان گۆد ببوو و ئەو دیمەنەی رووبەڕووشم هیچ جوانییەکی تیانەبوو تێبینی ئەو بابەتەمکرد کە بیرکردنەوەی ئەرستۆ، لانی کەم تا ئەو شوێنەی پەیوەستە بەماهیەتی پێکەنیناوی هێشتاش لەجێی خۆیەتی.

نۆژەنکاریو داهێنانی ئەرستۆ لەمێژووی فەلسەفەدا هاوتای نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەویش کەوتە چاکی کۆنە ساڵترین فریوی فەلسەفی، فریۆیێک کە تائەمڕۆکەش لەگەڵماندایە. (سیسترۆ) لەشوێنێکدا دەڵێ: (ئەرستۆ، فەیلەسوفانی بەر لەخۆی بەهۆی ئەوەی، کە پێیانوابوو هەوڵو کۆششی هزریی ئەوان بەسە بۆ ئەوەی کەفەلسەفە یەکجار بۆ هەمیشە کامڵو تەواو بکەن، سەرزەنشت دەکردن. ئەو پێیوابوو کە ئەو فەیلەسوفانە، یان زۆر نەفامن، یان زۆر خودبینن، کە ئاوا بیردەکەنەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کاتێك کە فەلسەفە تەنها لەماوەی چەند ساڵدا هەنگاوی وا گەورەی بۆ پێشەوە هەڵهێنا، ئەویش گەیشتە ئەو رایەی کە فەلسەفە بەزوویی دەگاتە دوایین سنورەکانی سەرکەوتنی خۆی).

گیانداریکی ئەفسانەییە لەشێوەی ئەسپ کەشاخێکی لەناوەڕاستی نێوچاواندا هەیە. (و.ف)

ئەو کاتەی کە لەساڵی 323ی پێش زاین ئەرستۆ ناچاربوو لە ئەسینا رابکات، بەڕێوەبردنی (لیسیۆم) بە (تیۆفێراستوس) سپارد. لە یەکێ لە سەرچاوەکاندا هاتووە کە تیۆفێراستوس عاشقی کوڕەکەی ئەرستۆ ببوو، کە ئەوکات لە قوتابیەکانی ئەوبوو، بەڵام پێدەچێ ئەو مەترسیە پێشینەدارە، لای ئەرستۆ بایەخێکی ئەوتۆی نەبووە، کە دەسەڵات لە جێنشینەکەی بستێنێتەوە. تیۆفێراستوس بەردەوامێتی لیسیۆمی دوای رۆیشتنی دامەزرێنەکەی دابینکردو زۆری نەبرد، کە فەیلەسوفە رێرەوییەکان (مەشایی)یەکان، بە شێوازی ناونیشانی خۆیان (=رێرەوی =مەشایی) سەریان بە هەموو گۆشەو کەنارەکانی یۆناندا کردو فەلسەفەی ئەرستۆیان لەگەڵ خۆیاندا گەیاندە هەموو شوێنێك، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، نزیکەی سێ سەدە دوای مردنی ئەرستۆ بوو کە سەرجەمی بەرهەمەکانی ئەو بەو شێوەیەی کە ئەمڕۆ کە ئاگامان لێهەن و ئاشنایانین، کۆکرانەوە، بەرهەمەکانی ئەرستۆ دەتوانین بە سەر دوو بەشدا دابەش بکەین، بەشێکیان بریتیە لەو نوسینانەی کە ئەرستۆ بە مەبەستی بڵاوکردنەوە

نووسیونی و ئەوەکەی تریش، یاداشتی وانەکانی لیسیۆمە (کەمەبەستی بڵاوکردنەوەیان لەگۆڕێ نەبووە).

قەدەر، هیچ کام لە نوسینەکانی بەشی یەکەمی بۆ ئێمە نەهێشتۆتەوەو ئەوەی کە لە بەرهەمەکانی ئەرستۆ بە ئێمە گەیشتوە، هەموویان برتین لەبەشی دووەمی نووسینەکانی ئەو بەرهەمانە، لە سەرەتا بە شێوەیەکی پەراگەندەو بچڕبچڕ بوون و بریتی بوون لە سەدان تۆمار (ئەندۆنیکۆسی رۆدێسی) کە دوایین سەرپرشتکاری لیسیۆم بوو، ئەو بەرهەمانەی لە چەند بەش و کۆمەڵەدا، لەژێر ناونیشانی جیاجیادا رێکخستن. ئێمە بۆ وانەی (میتافیزیك) قەرزاری ئەندۆبیکۆسین، ئەو ئەو ناوەی لە بەشێك لە نوسینەکانی ئەرستۆنا.

ئەو بەرهەمە لە سەرەتادا، ناونیشانێکی تایبەتیان نەبوو، هەر تەنها لە دوای ئەو نووسینانەی، کە پەیوەست بوون بە فیزیك، یا شتە سروشتیەکان دانرابوون.

لە بەرئەوە ئەندۆنیکۆس بە سادەیی ناوی نان (دوای فیزیك)ی بە زمانی یۆنانی کۆن (میتافیزیك) ئەم بەشە لە نووسینەکانی ئەرستۆ، برتییە لە چەند بابەتێك دەربارەی گەردوون ناسی (سروشت و پەیوەندییەکانی گەردوون) و هەروەها ماهیەتی کۆتایی شتەکان. ئەو رشتەیەی زانست بە خێرایی بەو ناونیشانەی،

که لەو بەرهەمە نرابوو، واتە میتافیزیك بووە یەك بەقەرزە وشەی میتافیزیك، کە بە تێپەڕبوونی چەندین سەدە، ++لەگەڵ خودی فەلسەفە ، بوەتە تەریب، لە بنەڕەتدا پەیوەندیەکی بە فەلسەفەوە، کە میتافیزیك وێنایدەکات ، نەبووە، دروست وەکو خودی فەلسەفە، سەرەتا چەکەرەکردنی ئەو ناونیشیانە، بە هەڵێنجانێکی نادروست دەستپێکردو لەوسا بە دواوە، بە هەمان شێوە درێژەی بە گەشەو شکۆفایی خۆی داوە.

*لە قۆناغی شارستانیەتی دێرینی یۆنان و رۆمدا، ئەرستۆ بە یەکێ لە فەیلەسوفە گەورەکانی یۆنانی هاوشێوەی کەسانی وەك (سوقرات، یان ئەفڵاتون) نەدەژمێردرا. لە قۆناغی شارستانیەتی رۆمیدا، ئەرستۆ وەك توژیکزانێکی بەرجەستە ناو دەبرا، بەڵام بەشەکانی دیکەی فەلسەفەی ئەو، بە گشتی لەژێر سایەی قوتابخانەی روو لە گەشەکردنی نوێ ئەفڵاتونیدا، نەیاندەتوانی بە بەرجەستەیی خۆیان دەربخەن، (یا تێکەڵی ئەو قوتابخانەیە بوون) و لەسەدەکانی دواتریشدا، پتر تێکەڵی مەسیحیەت بوون.

بیریارانی مەسیحی، هەر زوو لەسودمەندبوونی لۆژیکی ئەرستۆ گەیشتن، لەسەر ئەو بنچینەیە، ئێستا ئەرستۆ پایەی چاوگی باڵای فەلسەفی وەدەستهێنا، لەسەرتاسەری سەدەکانی ناوەڕاستدا لۆژیکی ئەرستۆیی، پایەو بنچینەی باس و مشتومڕە

یەزدانناسیە مەسیحییەکانی پێکدەهێنا، بیریارە خۆپەرستە پلەو پایەخوازە دێرنشینەکان، بۆ (دەرهێنانی موو لە ماست) خۆیان لەنێو پاساوکاری لۆژیکیدا نقومکردو باشترینی بیریارەکان بۆ راوکردنی بیدعەتەکان سودیان لەوە وەرگرت، بەمشێوەیە لۆژیکی ئەرستۆیی، لە رووی یەزدانناسیەوە چەندو چوونی تیانەبوو، گۆڕا بۆ بەشێکی بنەڕەتی لە شەرع و یاسا و رێساکانی مەسیحی.

لەگەڵ ئەوەشدا، هاوشانی ئەو، باڵاکردن و پەرەگرتنەی مەسیحیانەی ئەندێشەکانی ئەرستۆ لە ئەوروپا، باڵاکردن و پەرەگرتنێکی دیکەی بەهەمان ئەندازە گرنگ، لە رۆژهەڵات، لە سەروبەندی پێکهاتن و پێگەیشتنندا بوو، کە دواجار کاریگەرێکی قووڵی لەسەر ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاست دانا.

لەسەدەکانی هەوەڵی هەزاری یەکەمی زاینیدا، بەشی هەرە زۆری بەرهەمەکانی ئەرستۆ بۆ ئەندێشەندانی رۆژئاوا نەناسراو مابوونەوە تەنها لە خۆرهەڵاتی ناڤین، لێکۆڵەران درێژەیان بە خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی هەموو رەهەندە فەلسەفیەکانی ئەو دەدا، دینی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمی زاینیدا، سەریهەڵداو بەدوای ئەوەدا، داگیرکارییە گەورەکانی عارەبان لە سەرانسەری خۆرهەڵاتی ناڤیندا روویاندا. بیریارانی موسڵمان هەر زوو دەرکیان بە قابلیەت و بەهاکانی بەرهەمەکانی ئەرستۆ کردو هیچ

شتێکیان تیا بەدینەکرد، کە دژ بە دینی ئەوان بێت، بۆیە لەپێناو ئامانجەکانی خۆیان، کەوتنە شرۆڤەو شیکارکردنی تێڕوانینەکانی ئەرستۆ، زۆری پێنەچوو کە چەمك و تێگەیشتنەکانی ئەرستۆ ئەوەندە خزانە ناوتانو پۆی باوەڕی تازەوە، کە دەتوانین بڵێین هەموو فەلسەفەی ئیسلامی بەشێوەیەك لە شێوەکان لە شرۆڤەو خوێندنەوەکانی ئەندێشەو تێڕوانینەکانی ئەرستۆوە وەرگیرا، عەرەبەکان بوون، کە بۆ یەکەمین جار تێبینی ئەوەیانکرد، ئەرستۆ لەریزی گەورەترین فەیلەسوفەکانە، ئەو کاتەی جیهانی رۆژئاوا رۆدەچووە نێو سەدەکانی تاریکی، جیهانی ئیسلام، درێژەی بە پێشکەوتنی فکری خۆی دەدا، ئەوە دەستەواژانەی کە ئێمە لە زمانی عەرەبییەوە وەرمانگرتوون، وەکو (جەبر، ئەلکولێ=کحول، کیمیاگەری)"1"نیشاندەری ئەو میراتە دەوڵەمەندەن، بەڵام گەورەترین سودێك، کە ئێمە لە شارستانیەتی ئیسلامی وەدەستمان هێناوە، سودوەرگرتن بوو لە ژمارەکانی عەرەبی، ئەویش لەکاتێکدا، کە بیرکاری لە جیهانی رۆژئاوا، بە هۆی بەکارهێنانی ژمارەکانی رۆحی فەلەج بوو بوو.

بۆ وەرگرتنی ئەو راستیە، ئەوەندە بەسە بۆ نموونە ژمارە(Lxxxv11)تەنها بە بەکارهێنانی ژمارەکانی رۆحی (لاتینی) بەسەر ژمارەی (XL17)دابەش بکەین. ئەو

سەختیانەی پەیوەستن بە ئەژمارکردنی وردتر یەکسەر دەردەکەون، بێ هۆ نییە کە دەڵێن، تاکە پیاوێکی رۆحی، کە لەمێژووی بیرکاریدا ناوی هاتووە، سەربازێکە کە (ئەرشمیدس)ی کوشتوە.

فەلسەفەی ئەرستۆ لە رۆژهەڵات، لەسەر دەستی دوو بیرمەندی پلەیەکی موسڵمان پێشکەوت ئەبو عەلی حوسین کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی سینا (کە خۆشبەختانە، لای ئێمە بە (Avicnna) بەناوبانگە لە کۆتاییەکانی سەدەی دەیەمی زایینی، لە ئێران لەدایکبووە، بە گەورەترین فەیلەسوف و زانای جیهانی ئیسلام دەژمێردرێ.

نووسینە فراوانەکانی ئەو لە بواری پزیشکیدا، لە ریزی باشترین ئەو نوسینانەن، کە تا ئەو کات نوسراون، ئەو نوسیانە بریتی بوون لە تەلاشگەلێکی بەپێز، بۆ ئەوەی کە ئەو رشتەیەی زانست لەئاستی پزیشککاری نادروست زیاتر هەنگاو هەڵێنێ، شتێك کە زانستی پزیشکی هەرگیز نەیتوانیوە بەتەواوی بیخاتە لاوە ئیبن سینا، تەنانەت هەوڵیدا ئەوەی کە بەبڕوای ئەو توخمگەلی پزیشککاریی نادروستبوون لە بەرهەمەکانی ئەرستۆ، چاکسازی بکات، پرسگەلێکی جۆراوجۆری دەستنیشانکرد، کە ئەرستۆ نادیدەی گرتبوون، تەنانەت وەڵامگەلێکیشی بۆ چارەسەرکردنی ئەو گرفتانە پێشنیارکرد، وەڵامگەلێکی ئەوتۆ، کە ئەگەر ئەرستۆ

لە یەکەمجاردا، تێبینی ئەو دوفاقیەنانەی بکردبا، رەنگ بوو بیانخانە روو.

هەوڵ و تەلاشەکانی ئیبن سینا، لە بواری زیاتر رێکخستنی ئەندێشەی ئەرستۆ، شارەزایانەیە و زۆر لە بەشە سست و لاوازەکانی، پتەو مکوم کردوە، بەداخەوە ئیبن سینا لەزۆرێك لەبەرهەکانی خۆیدا، زۆر لەو دەرگایانەی کە ئەرستۆ هەمیشە دەیویست بەکراوەیی بهێننەوە، داخست ئەرستۆ وەیزانی کە ناتوانێ هەموو شتێك بزانێ، ئیبن سینا بە شێوەیەکی دی بیری دەکردەوە.

شیکەرەوە گەورەکەی تری بەرهەم و نووسینەکانی ئەرستۆ لە جیهانی ئیسلامدا، (ئیبن روشد) بوو کە لە سەدەی دوازدەمی زایینی، ئەو کاتەی عەرەبە مەغریبەکان لە ئیسپانیا حوکمیاندەکرد، دەژیاو پزیشك و فەیلەسوفی تایبەتی خەلیفەی (قرگبە) بوو. ئیبن روشد لەو باوەڕەدا بوو کە فەلسەفە، بەشێوەیەکی گشتی و فەلسەفەی ئەرستۆ بە شێوەیەکی تایبەت، رێگای راستەقینەن بۆ گەیشتن بە حەقیقەت و لە رێگای گەیشتن بەخوا، ئەو دۆزینەوانەی لەباوەڕەوە سەرچاوە دەگرن، رێگای لاوازترن. عەقڵ لەباوەڕ لەپێشترە (زیاتر لەپێنج سەدەی کێشا، تا تیۆرانینی ئاوا بێ باوەڕانە بە ئایین لە ئەورووپای مەسیحیدا دەرکەوتن).

رۆژێك خەلیفە لە ئیبن روشدی پرسی کە ئاسمانەکان چۆن چۆنی دروستبوون، و ئیبن روشدی بەم پرسیارە نیگەران کرد.

فەیلەسوف ناچار بوو دانی پێدابنێ کە وەڵامی ئەم پرسیارە نازانێ. (ئەم قسەیە هەمیشە هەڵوێستێکی هزری شایستە نییە، لە وەڵامدانەوەی خەلیفە، کە ئێوەی بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکانی دامەزراندوە) خۆشبەختانە خەلیفە رێزی لە راستگۆیی ئیبن روشدنا و ئەوی بەرێ کرد، تا وەڵامی ئەو پرسیارە لە بەرهەمەکانی ئەرستۆدا بدۆزینەوە.

لەماوەی سێ ساڵ دواتردا، ئیبن روشد زۆر شیکردنەوەو تەفسیری لە سەر تیۆرانینەکانی ئەرستۆ نووسن، ئەو زیرەکانە قەت وەڵامێکی بەپرسیارە ئەسڵیەکەی خەلیفە نەدایەوە، خەلیفە خۆیشی پێشتر لەو بارەیەوە رای خۆی دەبڕیبوو، بەڵام ئیبن روشد ژمارەیەك لە وەڵامەکانی خۆی بۆ ئەرستۆ خستنەڕوو، تەنانەت پاساوکارییەکانی ئەرستۆشی بۆ پێشخستنی دیدگا تایبەتیەکانی خۆی بەکارهێنان لە دیدگا گەلێك، کە زۆریان لەگەڵ تیۆرانینەکانی ئەرستۆ جیاوازیان هەبوو).

ئەمە هەمان ئەو بۆچوونە بوو، کە لەگەڵ زەوق و دیدی ئەندێشمەندانی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاستدا یەکیدەگرتەوەو هەر زوو کارایی ئەو دیدگانەیان بۆ بەدواچوون و ئازاردانی

ئەوانەی بە پێچەوانەی ئەوان بیر دەکەنەوە و بۆ بیدعەتکاران خستەکارەوە وەرگێڕانی تەفسیرەکانی ئیبن روشد لە سەر ئەندێشەی ئەرستۆ هێواش هێواش لە پاریس، کە گرنگترین نێوەندی زانستی ئەو دەم بوو، دەستاو دەستیدەکرد، بەڵام زۆری پێنەچوو کە ئیبن روشدیەکان- ناوێك کە ئەو بیریارانە پێدەناسران- تووشی دەردەسەری بوون. کڵێسا دەیتوانی دیدگاکانی ئەرستۆ قبوڵ بکات، بەڵام ئەو شرۆڤەو تەفسیرە تازانە لە سەر بەرهەمەکانی ئەرستۆ بە شێوەیەکی گومانئامێز، بە دوور لە راستی ئایینی و ئایینشکێنی، دەکەوتنە بەرچاو. لە ململانێی نێوان عەقڵ و باوەڕ، هیچ کەس نەبوو، گومانی لەوەهەبێ، کە باوەڕ خاوەن دوا قسەیە، ئیبن روشدییەکان، خۆیان لەبەردەم پەنجەی تۆمەتبارکردن، بە هەڵگەڕانەوە بینیەوەو تەنها رێگایەك کە ئەوان دەیانتوانی بۆ داکۆکیکردن لە خۆیان بیگرنە پێش، بریتی بوو لە بەکارهێنانی پاساوکارییەکانی هەمان سەرچاوەی بیدعەتکارییەکانی خۆیان، واتە نووسینەکانی ئیبن روشد خۆی. خۆشبەختانە ئەو گرفتە بە دەرکەوتنی (تۆماس ئاکویناس) چارەسەر بوو، ئەو کە بە گەورەترین بیرمەندی سەدەکانی ناوەڕاست دەژمێردرا، توانی سازش و پێکهاتنێك لە نێوان هەر دوو گروپی پێکناکۆك چێبکات. ئاکویناس پێشنازیکرد، کە عەقڵ دەبێ لە کارکردو

هەنگاوەکانی خۆیدا، بە گوێرەی یاسا بێ چەندوچوونەکانی خۆی ئازاد بێت، بەڵام تا ئەو شوێنەی، کە پێ لە قەڵەمڕەوی باوەڕ نەباتەدەر، عەقڵ بەبێ باوەڕ هیچ نییە.

ئاکویناس بە قووڵی کەوتە ژێر کارتێکردنی ئەرستۆو هەرزوو بەهای مەزنی ئەو فەیلەسوفەی دەرکێکرد. ئەو بەشی هەرەزۆری تەمەنی خۆی، لە رێی پێکەوگونجاندن و سازگارکردنی فەلسەفەی ئەرستۆ، لەگەڵ فەلسەفەی کلێسا خەرجکرد، سەرەنجام ئاکویناس سەرکەوت لەوەی ئەرستۆگەرایی وەك پایەو بناغەی فەلسەفی یەزداننناسی مەسیحی جێگیر بکات، ئەو کارە لە یەکەم هەنگاودا، بە مانای هێنانەکایەو لە دوایشدا هەڵوەشاندنەوەی ئەرستۆ گەرایی بوو، کلێسای کاسۆلێك رایگەیاندبوو چەمکەکانی ئەرستۆ، بەو شێوەیەی کە ئاکویناس تەفسیری کردوون راستن و هەرکەس لە هەوڵی نکۆڵیکردن لەو واقیعیەتەدابێ، بیدعەتکارەو سزای بیرعەتکاران دەیگرێتەوە (هەڵومەرجێك، کە تا ئەمڕۆکەش هەر درێژەی هەیە).

بەشێکی گەورەی نووسینە فەلسەفیەکانی ئەرستۆ لە مەڕ جیهانی سروشتیدا دەدوان و لە بەر ئەوە دەقگەلێکی زانستی بوون.

زانستیش وەك فەلسەفە، هەندێ ئەحكام دەردەكات، كە پێدەچێ حەقیقەت بن، بەڵام دواتر پووچەڵبوونیان ساغ دەبێتەوە، تیۆروانینە زانستیەكان، دەبێ پابەپای پەرەگرتنی دەركی ئێمە لەجیهان، مشتو ماڵ و چاكسازی بكرێن.

كڵێسا بە سەیركردنی نووسینەكانی ئەرستۆ، وەك سروشی دابەزێندراوی بێچەندوچوون، خۆی لە گۆشەیەكدا وێناكرد (گۆشەیەك لە زەوییێكی بڵندترا). بۆیە ناكۆكی نێوان كڵێسا و دۆزینەوە زانستیەكان، حاشا هەڵنەگربوو.

ئەرستۆ بەرپرسی دروستكردنی ئەو جۆرە ناكۆكیەی نێوان عەقڵ و باوەڕ نییە، ناكۆكیەك كە تا سەدەی بیستەم لە بیركردنەوەی رۆژئاوادا، بە شێوەیەكی رازیكەرانە كۆتایی پێنەهات، لە راستیدا ئەو ناكۆكییە وەكو (كۆنت دراكۆلا)ی

(خوێنمژ)، هەروەها ئەو كاتەی كە ئەو بۆ جیهانی زانست و زانیاری دەگەڕیتەوە، بە شێوەیەكی ترسئامێز و سەیر هەڵدەستێتەوە ئەو باس و مشتومڕە چڕو ئاڵۆزەی، كە لە ئەمریكا لە نێوان لایەنگرانی تیۆری كامڵبوونی داروین و ئەوانەی باوەڕدارن بە تیۆری خیلقەت (حەقیقەتی وشەیی كتێبی پیرۆز) لەگۆڕێدایە، شتێك نییە، جگە لە نموونەیەكی دوایی ئەو واقیعیەتە.

وێرای لەنێوچوونی بیركردنەوەی ئەرستۆیی، ئەرستۆ خۆی درێژەی بە رۆڵ بینین لە فەلسەفەی مۆدێرن داوە، (تۆماس كوهن)، فەیلەسوفی زانست، كە لەبیرمەندە هاوچەرخەكانی ئەمریكایەو یەكێكە لە هەواداره دڵگەرمەكانی ئەرستۆ، خۆی لەو بابەتەدا سەرسام بینی، كە چۆن ئەو داهێنەرە ناوازە مەزنە، توانیویانە لەهەمانكاتدا تووشی ژمارەیەك هەڵەی سادەو ساویلكانە ببێتەوە، بۆ نموونە لەگەڵ ئەوەشدا كە فەیلەسوفان و ئەستێرەناسان، چەند پێشتر لە ئەرستۆ تێگەیشتبوون، كە زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە، كەچی ئەو باوەڕە مایەوە، كە زەوی چەقی گەردوونە، هەڵەیەك كە زانستی ئەستێرەناسی بۆ ماوەی پتر لە (1500)ساڵ بەسەختی سنورداركرد، هەروەها باوەڕی ئەرستۆ سەبارەت بەوەی، گەردوون لە چوار رەگەزی یەكەم واتە (ئاو، ئاگر، هەوا، خاك) پێكدێ، رێگای بیركردنەوەی زانستی بەست بەخوێندنەوەو بەدواداچونی هەڵەكانی ئەرستۆ، كۆهنی بەو ئاقارەدا رێنوێنیكرد، كە تیۆری خۆی سەبارەت بە سەرمەشق یا یارادیمەكان رێكبخات، ئەو تێگەیشتنە، بیركردنەوەی ئێمەی سەبارەت بە فەلسەفەی زانست، لە رەگ و ریشەوە گۆڕی و كارگەلێكی زۆریش بەدەر لە قەڵەمڕەوی فەلسەفەی زانست پەیداكرد، بە بۆچوونی كوهن، هۆی هەڵەكانی ئەرستۆ، چۆنێتی

دیدگای ئەو و هاوسەردەمەکان، ئەوە بۆ جیهانی بوون، یا واتە سەر مەشق یا پارادیمی ئەندێشەکانمان، لە روانگەی یۆنانیە کۆنەکاندا، جیهان لە چۆنیەتیەکان پێکهاتوو، شتگەلێکی وەك وێنە، ئامانج و شتی لەو جۆرە، لەو رووەوە کە ئەوان ئاوا سەیری جیهان دەکەن، ناچار بوون بگەنە ژمارەیەك دەرەنجامی نادروست، وەك ئەو دەرەنجامانەی کە تەنانەت ئەندێشەی ئەرستۆیشیان بەهەدەردا.

دوا ئەنجامی حەتمی تێوری کوهن دەربارەی سەرمەشقەکان ئەوەیە کە شتێك بە ناوی چۆنێتی دیدی (دروست)ی جیهان، چ لە رووی زانستی و چ لەرووی، فەلسەفی، بوونی نییە، ئەو دەرەئەنجامەی کە ئێمە وەدەستیێ دێنین هەر تەنها پەیوەندیان بەو سەرمەشقانەوە هەیە کە هەڵیاندەبژێرین، چینێك کە بۆ بیرکردنەوە دەربارەی جیهان هەڵیدەبژێرین. بە واتایەکی تر، حەقیقەتێکی رەها لە گۆڕێ نییە.

لە نووسینەکانی ئەرستۆ
(ئێمە دەجەنگین بۆ ئەوەی لە ئاشتیدا بژین)

ئەخلاقی نیکوماخوس، کتێبی دەیەمدا 6-
177b5

ئامانجی ژیان

"وا دەردەکەوێ کە هەریەك لە هونەرو توێژینەوەکانی ئێمە، هەروەها هەر یەك لە کردارو هەڵبژاردنەکانی ئێمە هەوڵدانن بۆ وەدەستهێنانی چاکەیەك. بەمپێیە، دەتوانین بەدروستی، چاکە بە (ئامانجی هەموو شت) بزانین، لەگەڵ ئەوەشدا، ئاشکرایە کە لەنێوان ئەو ئامانجانەی کە شتەکان مەیلیان بەلادا دەشکێن جیاوازی هەیە، هەندێ لەو ئامانجانە خودی کردارەکانن، لە کاتێکدا کە هەندێکی تریان ئاسەوارو دەرەنجامی جیا لە کردارەکانن، لەو رووەوەکە، ئامانجەکان جیان لە کردارەکان، بێگومان دەرەنجامەکان مەزنترن لە کردارەکان، لە بەر ئەوەی دەبینن تەکنیك و کردارو زانیاری جۆراوجۆر بوونیان هەیە، ناچار ئامانجەکانیشان جۆراوجۆرە، ئامانجی زانستی پزیشکی،

تەندروستی، و ئامانجی تەکنیکی لەشکرکێشی، سەرکەوتنە، ئامانجی زانستی ئابوری، وەدەستهێنانی سامانە"

(ئەخلاقی نیکوماخوس، کتێبی یەکەم،1094a1)

((چاکە بۆ مرۆڤ چالاکیی لێبڕاوانەی نەفسە، بەپێی کەماڵ پاشکۆمەندی، و ئەگەر کەمالآت، یان شکۆمەندیگەلێکی جۆراوجۆر هەبن، بەپێی باشترین و پێگەیشتووترین ئەو کەماڵ و شکۆمەندیانە، بەڵام ئەو چالاکیە، دەبێ لە سەرتاسەری تەمەندا بەردەوام بێ، چونکە بە تەنها گوڵێك نە بەهار دێ و نە رۆژێکی بەهاری. بەهەمان شێوە، خۆشبەختیی یەکرۆژە، یان کورت خایەن))

هیچ کەس بە تەواوەتی خۆشبەخت و بەختەوەر ناکات.

(ئەخلاقی نیکوماخوس، کتێبی یەکەم، 1098a16-19)

((تراژیدیا نمایشکردنی زانستێکی گەورەو زۆر جدیە، کە لەماوەی دیاریکراودا روودەدا، بەڵام لە خۆیدا کاملە..رووداوگەلێك وێنا دەکات، کە دەبنە مایەی وروژاندنی هەستی بەزەیی و ترس لە (ئێمە)دا، تا بەو ریگایە، ئەو جۆرە هەست و سۆزانە بپالێورێن و پاکبکرێتەوە))

تەکنیکی شیعر، 1449b24-28

((ئەو کەسەی لێکۆڵینەوە دەربارەی چۆنیەتی پێکهاتن و هاتنەکایەی دیاردەکانەوە دەکات، جا ئەو دیاردەیە حکومەت بێ، یان هەرشتێکی تر، رونترین دیدگای لە بارەوە وەدەست دێنی))

سیاسەت 1252a24-25

((بە مپێیە ئاشکرایە کە دەوڵەت زادەی سروشتە..و یەکێك لە تایبەتمەندیەکانی ئادەمیزاد (کە ئەو لە گیاندارانی دیکە جیا دەکاتەوە) ئەوەیە، کە ئەو بە تەنێ خاوەنی دەرکێکە لە چاکەو خراپە، دادگەری و بێداری و شتی لەو چەشنە، و کۆبوونەوەی بوونەوەر گەلێکی زیندوو، کە ئەو دەرکەیان هەیە، خێزان و دەوڵەت دێنە کایە))

سیاسەت، 1253a2-18

((لە رونگەی نەزمی سروشتدا، وێنای دەوڵەت لە وێنای خێزان یا تاك لە پێشترە، چونکە بێگومان گشت لە بەشەکان لە پێشترە.

ئەگەر گشتی بوونی مرۆڤێك بخەینە لاوە، ناتوانی بڵێت پێیەك، یان دەستێك ماوەتەوە، چونکە مرۆڤەکە سراپای لە

نێوچووە، مردوە، مەرگەر ئەوەی کە بەچەشنێك لێکیبدەیەوە کە وەك بلێی لە بەرد دروستکراوە

چیبوونی هەرشتێك تەنها لە تواناکانی و دەسەڵاتی بۆ وە دیهێنانیان سەرچاوە دەگرێ و ئەگەر ئیدی ئەو توانایانەی نەبوون، یان نەیتوانی بەدیانبهێنێ، ئیدی هەمان ئەو شتە نامێنێتەوە، بەڵکو تەنها هەمان ناوی هەیەو بەس، بەمشێوەیە، روونە کەشار (کۆمەڵی سیاسی) لەتاك لە پێشترە، چونکە ئەگەر تاك لێوەشاوەیی ئەوەی نەبێ، کە بە تەنیا حکومەتێکی تەواو پێکبێنێ، پەیوەندی ئەو بەشار (کۆمەڵی سیاسی) تەواو وەکو پەیوەندی هەر شتێکی دیکەیە بەگشتی خۆی. ئەو کەسەش کە ناتونێ لە نێو کۆمەڵگەدا بژی، یان ئەوەندە پشتبوستووە بەزاتی خۆی کە پێیوابێ پێویستی بە پێکەوە ژیان لەگەڵ ئەوانی تردا نییە، یا دەبێ جانەوەر بێ، یان خوا بەمپێیە، ئەنگیزەیەکی خۆرسك لە ناخی هەموو مرۆڤەکاندا هەیە، تا بەو شێوەیە لەگەڵ یەکدا پەیوەست بن و ئەو کەسەی کە یەکەمین کۆمەڵگەی مەدەنی بنیات نا، گەورەترین سودی بە مرۆڤەکان گەیاند، بەو شێوەیەیە کە مرۆڤ باشترینی گیانداران (وشەرفەتمەندترینی بوونەوەرەکان)ە، دروست بە هەمان شێوەی کە لە حاڵەتی نەبوونی یاساو دادگەریدا خراپترێنیان دەبێ، چونکە ریشەکێشکردنی هیچ شتێك لە

ریشەکێشکردنی بێداری لە سایەی هێزدا زەحمەتتر نییە، بەڵام ئەو هێزە، زاتی مرۆڤە، کە هەم رەگەزی تەدبیرو دوورئەندێشەی تیادا جێگیرەو هەم رەگەزی ئازایەتی ناعاقڵانە، و دەتوانێ بۆ مەبەست و ئامانجگەلی دادگەرانەش سوودی لێوەربگیرێ و هەم بۆ ئامانجگەلی نا دادگەرانە. ئەو کەسانەی هێز بەدیوە خراپەکەی بەکاردێنن، شەڕەنگێزترین و شەهوەتبازترین و چاوچنۆکترین بوونەوەرگەلێکن کە دەشێ وێنایان بکەین، لەلایەکی ترەوە، دادگەری هەمان ئەو شتەیە، کە مرۆڤەکان بە حکومەتەوە پەیوەست دەکات، چونکە رەفتاری دادگەرانە، کە بریتیە لە دیاریکردنی داد ،بنچینەی نەزم و دیسپلین کۆمەڵگەی سیاسیە))

سیاسەت 1253a25-40

((دیموکراتەکان، بەرجەستەبوونی دیموکراسی لە خواست و بڕیاری زۆربە دەزانن، داکۆکیکارانی ئەلیگارشی، دەڵێن دەبێ بەڕێوەبردن و جڵەوی کاروبارەکان لەدەستی کەسانی دەوڵەمەنددابێ، بەڵام هەردوو ئەو شێوازە، لەگەڵ پێوەرەکانی دادگەری و یەکسانیدا ناکۆکن. ئەگەر خواستی کەمینە حوکمڕان بێت، ستەمکاری بەسەر کۆمەڵگادا فەرمانڕەوا دەبێ، چونکە بە پێی پێوەرە دادگەریەکانی ئەلیگارشی، هەر کەس، کە لەوانی

تردا بەرهەق و رەوایە، لەلایەکی تر، ئەگەر خواستی زۆر بە سەر کۆمەڵگا فەرمانڕەوابێ، وەك چۆن پێشتر گوتمان، حکومەت بەدەستبەسەرداگرتنی دارایی دەوڵەمەندەکان، کە کەمینەن و بەو پێیەش مافی بڕیاردانیان نییە، بناغەی بێداری پیادە دەکات، کەوایە ئەو تێگەیشتنە یەکسانەی کە هەردوو لایەن بتوانن لە سەری رێکبکەون، دەبێ لە پێناسەیەك لە ماف وەریگێرێ، کە لە نێوان هەردوولادا هاوبەش بێت))

سیاسەت، 1318a19-28

((بابەتگەلی بیرکاری، لە رووی جەوهەریەوە، لە شتەکان بایەخدارتر نین، ئەم بابەتانە تەنها لەبەر پێناسەی لۆژێکی لە شتە هەستپێکراوەکان لە پێشترن، نەك لەرووی بوونەوە، بابەتگەلی بیرکاری، ناتوانن لە شوێنێك بە شێوەیەکی جیاو سەربەخۆ بوونیان هەبێ، بەڵام لەو رووەوە کە ناشێ لە شتە هەستپێکراوەکانیشدا هەبن، بۆیە روون و ئاشکرایە، کە بابەتگەلی بیرکاری، یان هەر نین، یا تەنها بە واتایەکی تایبەت هەن، کە ئەو واتایە دەلالەت لەسەر بوونێکی سەربەخۆدا ناکات" هەبوو" دەتوانێ واتاگەلی زۆر جیاجیای هەبێ))

میتافیزیك،17- 1077b12

((تا ئەو شوێنەی کە پەیوەندی بە تەنە سروشتەکانەوە هەیە، هەندێك لەوانە گیانداران و هەندێك بێگیان، بە واتایەکی تر هەندێ لە تەنە سروشتیەکان ئەو توانایەیان هەیە، کە خواردن بخۆن، گەشە بکەن و تووشی پووکانەوە بن، کەوایە هەر تەنێکی سروشتیی گیاندار، نەك هەر تەنها جەوهەرە، بەڵکو جەوهەرێکی پێکهاتەییە، بەڵام لەوەی کە ئەو تەنە لە جۆرێکی دیاریکراوە، واتە گیاندارە ناتوانێ هەمان نەفس بێت، چونکە تەن بابەتە، نەك شتێك بە سەر بابەتدا سەپێنرابێ و دواجار تەن، مادەیە کەوایە نەفس بەم واتایە جەوهەرە، کە وێنەی تەنێکی سروشتیە، کە تەواو، گیاندارە، جەوهەر لەم مانایەدا حەتمیەت دوو لایەنی هەیە کە یەکێکی وەك هەبوونی زانستەو ئەوەتر وەك سوود وەرگرتنە لە زانست. ئەو حەتمیەتەی کە ئێمە قسەی لێدەکەین، لە شێوەی هەبوونی زانستە، چونکە هەم خەو هەم بێداری، پێویستیان بە بوونی نەفس هەیە و بێداری هەروەکو سوود وەگرتن لە زانستە، لە کاتێکدا کە خەو لە شێوەی هەبوونی زانستە بە بێ سوود وەرگرتن لێی))

دەربارەی نەفس، 412a17-26

((ئاشکرایە کە هۆکار هەن و ژمارەشیان یەکجار زۆرە، ئەو هۆکارانە کاتێك بۆ ئێمە روو دەبنەوە، کە بپرسین" چما ئەمە روویدا"؟ ئەمە ئێمە بەرەو چەند پرسیارێکی گرنگ دەبات، کاتێك لەگەڵ شتە لە گۆڕان نەهاتووەکاندا، رووبەڕوو دەبینەوە دەپرسین" ئەوە چییە"؟

بۆ نموونە لە بیرکاریدا دەتوانین ئەم پرسیارە لە پێناسەی راستەهێڵ، یان ژمارەکان و شتی لەو بابەتە کورتبکەینەوە یا لە حاڵەتی تردا، رەنگە بپرسین:" چ شتێك بووە هۆی ئەو گۆڕانە"؟ وەك ئەوەی کە بۆ نموونە لە بارەی پرسیاری " ئەم خەڵکە چماچوونە شەڕ"؟ وەڵامەکە رەنگە ئەوەبێ کە " چونکە دوژمن پەلاماری سنوری دابوو" یان بۆ ئامانجی پرسەکە دەگەڕێتەوە، بە واتایەکی تر ئەمان چوونە شەڕ، تا فەرمانڕەوایی بکەن. لە واتایەکی دیکەدا، لەو رووەیەوە کە شتگەلێك دێنە ئاراوە، هۆکارەکەیان بریتیە لەماددە، بە ئاشکرا هۆکارەکان لەو جۆرەن.

جۆرەها هۆکار هەن و هەرکەس کە دەیەوێ لەهەوڵی دەرککردنی سروشت بێ، دەبێ بزانێ چۆن پەردەیان لەسەر

لابدات، لە راستیدا، هۆکارەکان چوار جۆرن: مادی، وێنەیی، کرداری و ئامانجی))

فیزیك، 198a14-24

((لەبەرئەوەی جووڵە سەرمەدیە، کەوایە جووڵێنەری یەکەمیش، ئەگەر هەبێ، سەرمەدیە.و لێرەدا ئەوەندە بەسە کە دان بە جووڵێنەرێکی تاك دابنێین، کە لەهەموو شتە بێ جووڵەکان لە پێشترە، شتەکان دەخاتە جووڵەوە، چونکە سەرمەدیە سەرەتاو چاوگی هەموو شتەکانی دیکەیە))

فیزیك، 259a7-14

((ئەرستۆ بەرادەیەك لەبارەی شتگەلی بێژمار داهێنەرانە بابەتی نووسین و بیری لێکردنەوە، کە بەناچاری ژمارەیەك لە پرسەکان بە هەڵە تێگەیشتوە)).

ئەو کەسانەی کە پەردەی کونەلووتیان ئەستورە، کەسانێکی تەنبەڵن، دروست وەکو مانگا، ئەوانەی کە سەری لووتیان پانە کەسانێکی بێ هەستن، دروست وەکو بەراز بە پێچەوانە، ئەو کەسانەی کە سەری لووتیان تیژە بە ئاسانی تووڕە دەبن، وەکو سەگەکان، لەگەڵ ئەوەشدا ئەوانەی کەسەری لووتیان خڕو سافە، کەسانێکی بەخشندەن، وەکو شێرەکان ئەوانەی، کە سەری لووتیان

باریکە وەکو باڵندەوان، بەڵام ئەگەر لوتیان هەڵۆیی و یەکسەر لە نێوچاوانیانەوە درێژبوو بێتەوە، ئامادەی ڕەفتاری بێ شەرمانەن (دروست وەکو قەلە ڕەشەکان))

قیافەناسی، 71-28-36

((ئەرستۆ هەوڵێکی زۆریدا، تا توێژینەوەی زانستی و چینبەندی بنیات بنێ و جێگری بکات، دەستوەردو هەڵێنجانەکانی ئەو لەو بوارەدا سەرسوڕهێنەرن، بە تایبەت ئەگەر زۆرێک لەو بەڵگەو زانیاریەباوانەی"ئەوکات" لەو ڕووەوە لەبەرچاوبگرین، بەڵگە و زانیاریگەڵێك کە ئەرستۆ بەشێکە لێ تۆمارکردوون".

دەڵێن لە نیمچەدوورگەی عەرەب جۆرە کەمتیارێك دەژی کە تەنها بەخۆنیشاندان نێچیرەکەی فەلەج دەکات، ئەگەر ئەو کەمتیارە سەیری سێبەری مرۆڤێك بکات، نەك هەر مرۆڤەکە فەلەج دەکات، بەڵکو توانای قسەکردنیشی بە تەواوی لێدەسێنێ.

دوو ڕووبار لە (ئوبوئیا) هەن، ئەو گایانەی، کە ناویان (سەربیس)ە ئاوی لێبخۆنەوە سپی دەبن، و ئەو گایانەی کە ناویان (نلیوس)ە ئاوی لێبخۆنەوە ڕەش دەبن... ڕووباری(ڕنوس) بە ئاڕاستەیەکی پێچەوانەی ڕووبارەکانی تر دەڕوات، واتە ڕووەو

باکور، چییەك کە زەرمەندەکانی لێ نیشتەجێن لە وەرزی هاویندا، دەتوانرێ لە نێو ئاوی ئەو ڕووبارە کەشتی لێخوڕی، بەڵام لە وەرزی زستان، ڕووی ئاوی ڕووبارەکە، بە چەشنێك دەبێتە سەهۆڵ، کە خەڵك وەك چۆن لە سەر زەوی دەتوانن بڕۆن، ئاواش بە سەر ئەو ئاوە سەهۆڵبەندانەدا دەڕۆن))

لەبارەی شتە سەیرو سەمەرەکان،168،145

((بە درێژایی چەندین سەد، بەشی هەرە زۆری هەوڵەکانی ئەرستۆ زەمینەی فەلسەفەدا، بەشتی ڕەهاو لەنکۆڵینەهاتوو لەقەڵەمدەدران، ڕاستیەکانی ئەو"ڕاستیە سەرمەدیەکان"بوون، کە هەرگیز نەدەکرا، نکۆڵیان لێبکرێ، بەڵام دەرکەوتنی فەلسەفەی نوێ بەو دەرەنجامە شکایەوە، کە وردە وردە بیرکردنەوەی ئەرستۆیی بخرێتە لاوە، بەشێوەیەکی حەتمی، ئەوە چاوەڕوان دەکرا، کەگرنگترین دەسکەوتی ئەو ، واتە لۆژیك، تا ئەبەد بمێنێتەوە ئینجا (نیتشە) دەرکەوت و تەنانەت لۆژیکشی بردە ژێر پرسیارەوە).

ئێمە ناتوانین تاکە شتێك هاوکات پەسەند بکەین و ڕەتیش بکەینەوە، ئەمە یاسایەکی ئەزموونی زەهینەو نیشاندەری هیچ

چەشنە" پێویستی"یەکی لۆژیکی نییەو تەنها ئاماژە بەبێ توانایی ئێمە دەدات لەو کارەدا.

لەدیدی ئەرستۆدا، بنەمای پێشگیری ناکۆکی، یەقینترین و بنچینەیترین بنەمایە، دوابنەماو بنچینەتیرین بنەمایە، کە سەرجەم نیشانە بەڵگەییەکانی لەسەر جێگیرن، سەرەتاکانی هەموو بنەماو پرەنسیپە حەتمیەکان وابەستەی ئەو بنەمایەن، کەوایە ئەگەر بە راستی مەسەلەکە بەو چەشنەیە، زۆر پێویستە بە وردبینێکی زۆرترەوە ئەو پێشمەرجانە کە لەناخی ئەو مەسەلەیەدان شی بکەینەوە"ئەو بنەمایە" یاشتێك دەربارەی حەتمیەت، دەربارەی بوون دەردەکەوێ، بەشێوەیەك کە لەپێشدا، لە سەرچاوەیەکی تردا پێماندەزانی، واتە بە شێوەیەك کەنەدەکرا، ئەو بارگە پێکناکۆکانە بدەینە پاڵ ئەو (= بوونە).

با بەو مانایەیە، کە ئەو بارگە پێکناکۆکانە، نابێ بدرێتە پاڵیەوە، لەو حاڵەتەدا، لۆژیك بەو شێوەیەی، کە پێشتر دانراوە، نابێتە پێداویستی دۆزینەوەو ناسینی حەقیقەت، بەڵکو تەنها پێدوایستی رێکخستنی جیهانێك دەبێ، کە ئێمە دەتوانین بە جیهانی حەقیقی ناوزەدی بکەین.

بەمپێیە ئەو پرسە، هەروا بەهێزو کاریگەرە، کە ئایا بنەما سەرەتاییەکانی لۆژیك تەواو، لەگەڵ واقیعەت یەکدەگرنەوە؟ یا

ئەوەی کە تەنها ئامرازو شێوازێکن بۆ ئێمە، تا چەمك و تێگەیشتنێك لە"واقیعیەت" کە خۆمان پەسندی دەکەین دابهێنین؟ بۆ وەڵامدانەوەی پۆزەتیڤ بە پرسیاری یەکەم، وەك چۆن ئاماژەی پێدرا، دەبێ ناسین و ئاشنایەتیێکی پێشترمان لە"بوون" هەبێ(واتە ناسینێکی پێشتر لەسەر سوود وەرگرتنمان لە لۆژیك و تەواو جیاواز لێیەوە) گومانی تیانییە، کە ئەو جیاکاریە دروست نییە، بەمپێیە گوزارەی باسکراو (هەمان ئەوەی کە بنەمای پێشگیری ناکۆکی پێکدێنی) لەخۆگری هیچ پێوانیەك نییە، بەڵکو تەنها حوکمێکە، کە دەڵێ چ شتێك دەبێ بەحەقیقەت بژمێردرێ))

نیتشە، ئیرادەی چاو لەدەسەڵات، بەشی 516

((بەمتەرزە، لۆژیك دەگۆڕێ بۆ ئەخلاقی چۆنیەتی دیدی ئێمە بەجیهان و چۆنیەتی تێگەیشتنمان لێی، ئەخلاقی مەعریفی ئێمە، نکۆڵیکردن لە لۆژیك(هەڵە)یە، نە بە مانای چاودێر بە سەر واقیعیەت، بەڵکو بەمانای ئەخلاقی، بەمپێیە، سەرجەمی تێڕوانین و وێناکردنەکانی ئێمە لە حەقیقەت -حەقیقەتی لۆژێکی، زانستی، دینی، پێدوایستی خستنەرووی کۆمەڵایەتیی حەقیقەت و شتی لەو جۆرە خۆڵەیەك دەستەواژە یەکدەگرنەوە، ئەو

تێڕوانینانە سیستەمگەلێکن کە ئێمە لەژێر سایەیاندا دەژین، سیستەمگەلێك کە بۆ ئێمە سوودمەندن، هیچ کام لەوانە لەسەر ئەوەی کە لە راستیدا روودەدا جێگیر نییە، بەڵکو لەسەر بنەمای شتێك جێگیرە، کە بۆ ئێمە سوودمەندەو لەگەڵ ئەو شێوازەی، کە بۆ تێڕوانینی جیهان هەڵیدەبژێرین سازگارە))

ساڵنامەی رووداوە گرنگە فەلسەفیەکان

(مێژووەکان زایینین)

❊سەدەی شەشەمی پێش زایین: دەستپێکی فەلسەفەی رۆژئاوا بە ئەندێشەی (تالس مەلاتی).

❊کۆتایی سەدەی شەشەمی پ.ز:مەرگی فیساگۆرس.

❊399پ.ز: سوقرات لە ئەسینا بەمەرگ مەحکوم دەکرێ.

❊387 پ.ز: ئەفلاتون ئەکادیمیای خۆی کە بەیەکەمین زانکۆ دەژمێردرێ لەئەسینا بنیاتدەنێ.

❊335 پ.ز : ئەرستۆ خوێندنگەی لیسیۆم لە ئەسینا دادەمەزرێنێ کە دەبێتە هەڤڕکی ئەکادیمیا.

❊324ی زایینی: ئیمپراتۆر (کونستانتین) پایتەختی ئیمپراتۆریای رۆم بۆ شاری بیزانس دەگوازێتەوە

❊400 زاینی: (سنت ئاگوستین) کتێبی (دانپیانان)ی خۆی دەنووسێ، فەلسەفە لە نێو یەزدانناسی مەسیحیدا دەتوێتەوە.

*410زایینی: رووخانی ئیمپراتۆریای رۆم بەدەستی بەربەرەکان.

*529زایینی: داخستنی ئەکادیمیای ئەسینا بە فەرمانی ئیمپراتۆر (یوستین)، نیشانەی کۆتایهێنانی سەردەمی حکومەتی یۆنانی و دەستپێکی چاخی تاریکی.

*ناوەراستەکانی سەدەی سێزدە: (تۆماس ئاکویناس) هەڵسەنگاندنی خۆی لەسەر ئەرستۆ دەنووسێ چاخی فەلسەفەی قوتابخانەیی.

*1453 زایینی رووخانی بیزانس بەدەستی تورکەکان، کۆتایهێنانی فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆریای بیزانس

*1492 زایینی: (کریستۆف کۆلۆمب) دەگاتە ئەمریکا، چاخی نوێگەری لەشاری فلورانس و ژیاندنەوەی دووبارەی تەعالیمەکانی یۆنانی.

*1543زایینی: (کۆپەرنیك) کتێبی دەربارەی خولادنەوەی تەنە ئاسمانیەکان بلاّودەکاتەوە و لەرووی بیرکاریەوە سەلماندی کە زەوی بەدەوری خۆردا دەسورێتەوە.

*1633زایینی: کلێسا (گالیلە)ی ناچارکرد کە بە فەرمی تیۆری تەوەرە ییبوونی خۆر نکۆڵی بکات.

*1641زایینی: (دیکارت)، کتێبی (تێرامان)ی خۆی بلاّودەکاتەوە دەستپێکی قۆناغی فەلسەفەی مۆدێرن.

*1677زایینی: کتێبی(ئاکار)ی ئەسپێنوزا دوای مردنی خۆی مۆڵەتی بلاّوکردنەوە وەردەگرێ.

*1687زایینی: نیوتن کتێبی (بنەماکان) بلاّو دەکاتەوە وتیایدا لەسەر پێناسەکردنی چەمکی (کێشکردن) رادەوەستێ.

1689زایینی: جۆن لۆك(نوسراوی دەربارەی دەرکی مرۆڤ) بەچاپ دەگەیەنێ دەستپێکی قۆناغی فەلسەفەی ئەزمونگەرایی.

*1710زایینی: (برکلی) کتێبی (بنەماکانی زانستی مرۆڤ) بلاّو دەکاتەوەو ئەزمونگەرایی بەرەو سنور گەلی نوێ دەکێشێ.

*1716زایینی: مردنی لایبنتیس.

*1739-40زایینی: هیوم(نوسراوی دەربارەی سروشتی مرۆڤ) بلاّو دەکاتەوە و ئەزموونگەرایی، تا قەڵەمڕەوە لۆژیکیەکەی بۆ پێشەوە دەبات.

*1781زایینی: کانت کە بە یارمەتی هیوم " لە خەوی دۆگماتیکی خۆی بێداربۆتەوە" کتێبی (رەخنەی عەقڵی پەتی) بلاّو دەکاتەوە. چاخی پرشکۆی میتافیزیکی ئەڵمانی دەست پێدەکا.

*1807زایینی: هیگڵ کتێبی (دیاردەناسیی زەهن) بڵاودەکاتەوە، کە خاڵی ترۆپکی میتافیزیکی ئەڵمانیە.

1818زایینی: شوبنهاوەر کتێبی (جیهان وەك ئیرادەو ئاوڕدانەوە) بڵاو دەکاتەوە و فەلسەفەی هیند لە نێو میتافیزیای ئەڵمانیدا دەخاتەڕوو.

1889زایینی: نیتشە بە ڕاگەیاندنی ئەو پرسەی، کە "خوا مردوە" لەشاری تورین دووچاری شێتی دەبێ.

*1921زایینی: وینگشتاین (نوسراوی لۆژیکی-فەلسەفی)ی خۆی بڵاو دەکاتەوەو بانگەشەی ئەوە دەکات، کە لەو نوسراوەدا گەیشتوەتە دوا ڕێگا چارەی پرسە فەلسەفیەکان.

*دەیەی 1920: بازنەی ڤیەننا، پۆزەتیڤیزمی لۆژیکی برەو پێدەدا.

*1927:هایدگەر کتێبی (بوون و زەمان) چاپدەکات کە باس لە جیاوازی نێوان فەلسەفەی شیکاری و فەلسەفەی ئەوروپای خۆرسکدەکات.

*1943: سارتەر بە بڵاوکردنەوەی کتێبی بوون و نەبوون ئەندێشەکانی هایدگەر تەواو دەکات و فەلسەفەی ئەگزیستانسیالیزم دەخاتەڕوو.

*1953: بڵاوبونەوەی کتێبی (لێکۆڵینەوە فەلسەفیەکان)ی وینگشتاین دوای مردنی ئەو، بەتۆپك گەیشتنی قۆناغی لێکۆڵینەوەی زمان.

ساڵنامەی ژیانی ئەرستۆ

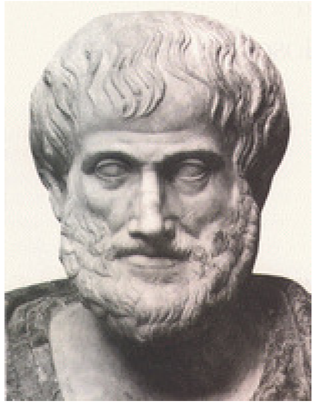

*384پێش زاین: ئەرستۆ لە ئەستاگیرا کە کەوتۆتە نیمچە دوورگەی (هالکیسدلیکی) باکوری یۆنان لەدایکبووە.

*367پ.ز: دەچێتە ئەکادیمیای ئەفلاتون لە ئەسیناو بیست ساڵ لەوێ دەباتە سەر.

*347پ.ز: کاتێك کە دوای مردنی ئەفلاتون ناکرێتە سەرۆکی ئەکادیمیا، ئەسینا جێدێڵێ و دەربارەی (هیرمیاس)ی فەرمانڕەوای ئاتارنیوس، لەئاسیای بچوك نیشتەجێ دەبێ.

*347پ.ز: لەگەڵ (پوتیاس)دا زەماوەند دەکات.

❊344پ.ز: دەچێتە دوورگەی نزیکی (سبوس) و لەوێ لە (موتیلنە) نیشتەجێ دەبێ.

❊343پ.ز: دەبێتە مامۆستای تایبەتی ئەسکەندەر لە تەمەنی مێر منداڵێدا.

❊339پ.ز: دەگەڕێتەوە ئەستاگیرا.

❊335پ.ز: دەگەڕێتەوەئەسیناو لیسیۆم وەك ئەکادیمیابنیات دەنێ.

❊323پ.ز: دوای مردنی ئەسکەندەر، هەستی دژە مەقدۆنی لەئەسینا ئەرستۆ ناچار دەکات، لەوێ رابکات. لە خالکیس کە دەکەوێتە دورگەی ئەبوئیا نیشتەجێ دەبێ.

❊322پ.ز: لە تەمەنی 63ساڵێدا لە ئەبوئیا کۆچی دوایی دەکات.

ساڵنامەی سەردەمی ئەرستۆ

❊390پێش زایین: شکستی رۆم لەبەرامبەر (گۆل)ەکان پەرەسەندنی قەڵەمڕەوی رۆم رادەگرێ.

❊380پ.ز: مردنی ئارلیتوفانس، نوسەری نمایشنامەی کۆمێدی.

❊367پ.ز: حکومەت لەچوارچێوەی پۆستی کۆنسوڵگەرێتی لەرۆم دادەمەزرێ. مەرگی دیونوسیوسی یەکەم، زۆرداری سیراکوس، و گەڕانەوەی دووبارەو کورتخانەی ئەفلاتوون بۆ سیسیل.

❊361پ.ز: سێیەمین سەفەری ئەفلاتوون بۆ سیسیل.

❊353پ.ز: مردنی شاماوسولوس، کە لەماوسولوم، یەکێك لە حەوت سەیروسەمەرەکانی جیهاندا، دەنێژرێ.

❊348پ.ز: پەیماننامەی دووەمی نێوان رۆمو کارتاژ.

❊347پ.ز: مەرگی ئەفلاتوون.

❊335پ.ز: ئەسکەندەری مەزن، دەبێتە جێنشینی فلیپی دووەمی باوکیو قۆناغی داگیرکاریەکانی دەست پێدەکات.

326پ.ز: ئەسکەندەری مەزن، دەگاتە دەروازەی هیندستان، لەکاتێکدا کە ئیمپراتوریەتەکەی لەسنوورێکی گەورە دەگرێتە خۆیو لە دەریای ئادریاتیك، تا ئەو بەری رووباری سند درێژ دەبێتەوە.

❊323پ.ز: مەرگی ئەسکەندەری مەزنو بەدوایدا، هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریەتەکەی.

سەرچاوە:

اشنايي با ارسطو

ن: پل استراترن

و: فارسی: شەهرام حەمزەیی

***ناوی کەسەکانو کتێبەکان**

زۆرجار لە وەرگێڕانەکاندا لەیەك جیان.

بۆیە دڵنیام ئەوەی لای ئێمەش رەنگە ورد نەبێ (و.ك).

زنجیرەی چاپکراوەکانی ساڵی 2007ی

بەڕێوەبەرێتیی چاپو بڵاوکردنەوەی سلێمانی

ز	ناوی کتێب	ناوی نووسەر / وەرگێر	بابەت	جۆری چاپ
470	بیبلۆگرافیای چاپو بڵاوکردنەوە	جەبار سابیر	بیبلۆگرافیا	چاپکردن
471	ئینسایکلۆپیدیای منداڵ/ گەردوون	ئاوات عەبدوڵڵا	منداڵان	چاپکردن
472	ئینسایکلۆپیدیای منداڵ/ زەوی	ئاوات عەبدوڵڵا	منداڵان	چاپکردن
473	هەرزەکاران با خۆیان بدوێن	گەشاو عەبدولقادر	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
474	رووەکەکان	سۆزان جەمال	زانستی	چاپکردن
475	سایکس پیکۆ	ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی	رامیاری	چاپکردن
476	سەرەنجامی دالیا	عالیە عەبدولکەریم	چیرۆك	چاپکردن
477	کەشکۆڵی گەردوون	جەمال محەمەد	زانستی	چاپکردن
478	پیاوێك لەپەراوێزدا	ئەسعەد عەزیز	چیرۆك	چاپکردن
479	چیرۆکی ئادەمیزاد	رەئوف زوهدی	چیرۆك	چاپکردن
480	گۆڤاری هەنار ژمارە (12)	چاپو بڵاوکردنەوە	گۆڤار	چاپکردن
481	گۆڤاری هەنار ژمارە (13)	چاپو بڵاوکردنەوە	گۆڤار	چاپکردن
482	رەخنەی نوێی کوردی	د. کەمال مەعروف	لێکۆڵینەوە	چاپکردن
483	گفتوگۆ لەسەر خوانی خوێنین کۆڕامانێك لەئەنفال	حەمەکاکە رەش	گفتوگۆ	چاپکردن
484	رەفتار تێکچوونی منداڵ	نوری سەعید قادر	لێکۆڵینەوە	چاپکردن
485	پرێمێر	سەلام مارف	کۆمپیوتەر	چاپکردن
486	کاریگەری کەلتوری ئەوان لەسەر کورد	عەتا قەرەداغی	رامیاری	چاپکردن
487	ژیان لەپێناو گێڕانەوەدا	جەبار سابیر	لێکۆڵینەوەی ئەدەبی	چاپکردن

488	گۆڤاری هەنار ژمارە (14)	ب. چاپ‌و بڵاوکردنەوە	گۆڤار	چاپکردن
489	گۆڤاری هەنار ژمارە (15)	ب. چاپ‌و بڵاوکردنەوە	گۆڤار	چاپکردن
490	دیوانی ئاوات حەسەن	ئاوات حەسەن	شیعر	چاپکردن
491	ئۆقیانووسێك لەتاوان	جەمال وەلی ئیبراهیم	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
492	دەستنووسی فەقێکان	نەجات نوری	رۆمان	چاپکردن
493	گۆڤاری هەنار ژمارە (16)	ب. چاپ‌و بڵاوکردنەوە	گۆڤار	چاپکردن
494	دیوانی غەوسە	ئا: مارف ناسراو	شیعر	چاپکردن
495	الثدي	د. نهرين جون عزيز	تەندروستی	چاپکردن

ز	ناوی کتێب		بابەت	جۆری چاپ
496	دیوانی جەمیل رەنجبەر		شیعر	چاپکردن
497	زنجیرەیەك باس‌و لێکۆڵینەوە		لێکۆڵینەوە	چاپکردن
498	مافی سروشتی		لێکۆڵینەوە	چاپکردن
499	بیرەوەرییەکانی پانزە ساڵی زیندانیم		بیرەوەری	چاپکردن
500	ئاهەنگی نیو کاتژمیر	شیرین تاهیر	چیرۆك	چاپکردن
501	ئەزموونی شانۆگەری گەرۆك	بورهان قەرەداغی	شانۆ	چاپکردن
502	ئەفسانەی جەنگەڵ	حەمە رەشید ئەحمەد شانە	چیرۆك	چاپکردن
503	هەڵۆ بەرزەکان	جەلال مەحمود عەلی	چیرۆك	چاپکردن
504	گۆڤاری هەنار ژمارە (17)	چاپ‌و بڵاوکردنەوە	گۆڤار	چاپکردن
505	بەجیهانیبوون	عومەر رەسوڵ شینکی	لێکۆڵینەوە	چاپکردن
506	نیشتمانی من	ئیدریس شەیداهۆ	نووسینی رۆژنامەوانی	چاپکردن
507	نوح	ئەنوەر قادر محەمەد	چیرۆك	چاپکردن
508	ئارمان‌و ئازارەکانی ژن	سەروەر کەریم	وتاری رۆژنامەوانی	چاپکردن